

Inleiding	2
Van kiesvereniging naar politieke partij (1890-1918)	2
Gemeentepolitiek in de 19e eeuw	2
Veranderingen in de samenleving	6
De plaatselijke kiesrechtstrijd	7
Politieke partijen ontstaan	12
De invoering van het algemeen kiesrecht (1917-1923)	17
Een kleine sociale revolutie	19
Verzuilde politiek (1923-1940)	21
Gemeentepolitiek in de jaren twintig en dertig	21
Gemeenteraadsverkiezingen	23
Het college van B & W	25
Gemeentebeleid: een nieuwe managementcultuur	28
Oppositie buiten en binnen de gemeenteraad	29
De Tweede Wereldoorlog (1940-1945)	33
Een einde aan de verzuiling (1945-1975)	37
De naoorlogse gemeentepolitiek	37
Het einde van de verzuiling	41
Het gemeentebeleid	45
De maakbare stad	45
Een stad met een hartinfarct	48
Amersfoort groeistad (1975-2018)	52
De gemeentepolitiek: de kiezer zweeft!	52
Het bestel ter discussie	57
Kritiek op de democratie: lokale partijen	59
Gemeentebeleid	63
De groeistad	63
Manhattan aan de Eem	64

Inleiding

Honderd jaar geleden, in de jaren 1918 en 1919, was het roerig in het normaal zo bedaarde Amersfoort. In november 1918, toen in verschillende steden de rode haan kraaide en de burgemeester van Rotterdam zelfs de sleutels van de stad aanbood aan de 'revolutionairen', diende het Amersfoorts SDAP-raadslid Jan Hofland een uitgebreid pakket eisen in bij de gemeenteraad. En communisten hielden spreekbeurten over de nieuwe tijd die op het punt stond aan te breken. De 'revolutie' liep echter op niets uit. Het Amersfoortse 'Centraal Comité tot Handhaving en Ondersteuning der Overheid', gezagsgetrouw én strijdbaar, haalde opgelucht adem.¹ Maar een half jaar later, mei 1919, trokken de 'socialen' wederom met rode banieren door de stad. Café de Keizerskroon op de Hof barstte uit zijn voegen om de grote verkiezingsoverwinning van de SDAP te vieren: de socialisten waren bij de eerste verkiezingen met algemeen kiesrecht de grootste partij van de stad geworden. In één klap gingen zij van twee naar zes zetels in de raad.² De katholieke *Eembode* zag de ondergang van Amersfoort nabij en putte zich uit in apocalyptische visioenen: "De roode vlammen lekken, hooger en hooger, en de storm der ontevreden en waait en woedt en drijft ze op, brullend en victorie bruischend, met hun brutaal vurige tongen."³

De gemeenteraadsverkiezingen van 1919 vormden het eindpunt van een ingrijpend veranderingsproces. In de politiek was het democratiseringsproces voltooid. De situatie waarin een kleine elite de stad bestuurde met uitsluiting van brede lagen van de bevolking was definitief geschiedenis. Op bestuurlijk gebied vonden er eveneens ingrijpende veranderingen plaats. De nieuwe politieke partijen vroegen van Burgemeester en Wethouders een actievere houding bij het bestuur van de stad. Men moest niet langer als een 'nachtwaker' over de stad waken, maar daadkrachtig de maatschappelijke problemen aanpakken.

Van kiesvereniging naar politieke partij (1890-1918)

Gemeentepolitiek in de 19e eeuw

Vergeleken met de huidige toestand, waar de lokale media (de kranten, de sociale media) verslag doen van de meest dramatische vergaderingen en wethouders hun beleid uitleggen, werd de situatie rond 1890 nog gekenmerkt door geheimzinnigheid. De raadsvergaderingen waren nauwelijks openbaar te noemen. Wie op de publieke tribune plaatsnam, kon niets van de vergadering volgen, omdat dikke gordijnen het zicht op de raadszaal benamen. Toen de journalist P.J. Frederiks van Cleeff van de *Amersfoortsche Courant* vroeg om de raadsstukken vooraf in te zien, werd hem dat geweigerd.⁴ Daarbij kwam dat de meeste raadsbesluiten al waren voorgekookt in commissies, die niet voor het publiek toegankelijk waren. Te veel openbaarheid vond men onwenselijk. Wanneer raadsleden voortdurend op de vingers werden gekeken, konden belangengroepen invloed uitoefenen op het stemgedrag van individuele raadsleden. Het algemeen belang kwam daardoor in het geding. Maar men kan in deze handelwijze ook een elitair standpunt herkennen: men was van mening dat de grote meerderheid van het volk niet bekwaam was om zich met het bestuur te bemoeien; het 'gemeen' had geen kiesrecht en dat was maar goed ook. Zo was de Amersfoortse gemeenteraad een genoeglijk samenzijn van deftige heren.

Dat neemt niet weg dat de gemiddelde opkomst bij de verkiezingen heel redelijk was. Ongeveer 40-75% van de kiesgerechtigden gingen trouw naar de stembus, een even hoog percentage

¹ A. Luigjes, *Victorie komt niet van Amersfoort*, in: AC 12-11-1988

² AC 22-5-1919

³ *Eembode*, 23-5-1919. De kromme zin moet gelezen worden als: "De roode vlammen lekken, hooger en hooger, en de storm der ontevreden en waait en woedt en drijft de roode vlammen op, brullend en victorie bruischend, met hun brutaal vurige tongen."

⁴ Raven, *Het stadsbestuur*, p. 103

Kiesvereniging „AMERSFOORT.”

Tot Candidaten voor het lidmaatschap van den Gemeenteraad zijn door de Kiesvereniging „Amersfoort” gesteld de Heeren:

W. A. CROOCKEWIT,
A. H. DRIJFHOUT VAN HOOFF,
P. METHORST, Jr.
MR. S. J. T. H. NEDERMEIJER
 Ridder van Rosenthal, en
MR. J. G. A. VAN ZIJST,

en worden de Kiezers beleefdlijk uitgenoodigd bij de stemming op DINSDAG, den 19 JULIJ 1881, hun stem op genoemde Heeren uit te brengen.

HET BESTUUR.

50 bij de Kies
Aan de Kiezers voor den Gemeenteraad.

In overeenstemming met de artikelen over de „Gemeenteraadsverkiezing”, achtereenvolgens geplaatst in de „Nieuwe Amersfoortsche Courant,” meenen vele Kiezers te moeten aanbevelen de Heeren:

N. S. BLOM.
L. HAMERS.
C. V. GERRITSEN.
D. HOUTZAAGER.
C. B. POORT.

GEMEENTERAADS-VERKIEZING,
AMERSFOORT.

Voor de aanstaande verkiezing van 5 LEDEN voor den Gemeenteraad, worden aanbevelen, de Heeren:

W. A. CROOCKEWIT.
A. H. DRIJFHOUT VAN HOOFF.
MR. S. J. T. H. NEDERMEIJER
RIDDER VAN ROSENTHAL
 en
MR. J. G. A. VAN ZIJST.

De Kiezers worden uitgenoodigd, hun stem DINSDAG 19 JULI a.s. op genoemde Heeren uit te brengen.

VELE KIEZERS.

afredende leden.

als tegenwoordig. Dat is vooral opmerkelijk omdat verkiezingen elkaar snel opvolgden en er weinig twistpunten waren. Elke raadslid werd voor zes jaar gekozen en elke twee jaar trad een derde van de raadsleden af. Bovendien werden nieuwe verkiezingen uitgeschreven wanneer een raadslid bedankte wegens overlijden, ziekte of verhuizing. Van verkiezingskoorts was in die snelle opeenvolging meestal geen sprake. De kiezers gingen uit van het adagium: 'laten zitten wie zit', omdat het onbeleefd werd gevonden zittende raadsleden weg te stemmen. Alleen bij aftreden van een raadslid wegens ziekte of bedanken werden soms de spreekwoordelijke messen geslepen.⁵

Tot 1918 brachten de kiezers hun stem uit op individuele kandidaten (**afbeelding 1**). Kieslijsten, georganiseerd per partij, zoals wij die kennen, bestonden nog niet. Partijpolitieke tegenstellingen waren zelfs lange tijd onbekend. In de eerste helft van de 19e eeuw waren er zelfs nog geen kandidatenlijsten; de kiezer kon op zijn stembiljet iedere willekeurige naam invullen. Om te voorkomen dat er honderden mensen als kandidaat naar voren werden geschoven en er niemand de meerderheid zou behalen, werden er verenigingen opgericht die geschikte kandidaten selecteerden. Hierbij lette men niet op politieke stellingname maar op bestuurlijke kwaliteiten.⁶ Deze kiesverenigingen hadden ook geen politiek programma, laat staan een vaste achterban. Soms stelde de anti-revolutionaire of liberale vereniging zich achter een katholieke kandidaat om die groep kiezers aan zich te binden. Wanneer de liberalen een populaire werkgever kandidaat stelden, trok zo'n figuur ook veel stemmen uit de arbeidersklasse (voorzover zij stemrecht hadden).

Afbeelding 1 Verkiezingsstrijd omstreeks 1880. De kiezers wordt beleefd verzocht op de aanbevelen heren te stemmen (Nieuwe Amersfoortsche Courant, 13 juli 1881)

Tot 1870 waren er in Amersfoort twee kiesverenigingen, de ene liberaal ("Vooruitgang"), de ander van meer conservatieve signatuur ("Amersfoort"). Zo konden de kiezers meestal stemmen op twee kandidaten. Maar ideologische verschillen waren er nauwelijks en de raadsleden voelden zich niet verbonden aan een vereniging. Zij liepen makkelijk van de ene over naar de andere. Zij waren immers op persoonlijke titel gekozen door het volk en in hun gedachtenwereld was partijstrijd verwerpelijk. Ieder raadslid vertegenwoordigde de gehele bevolking en besliste over het welzijn van de gehele stad. Dit algemeen belang was maatstaf om de verschillende deelbelangen (bijvoorbeeld van de winkelstand of

⁵ Buiten en Vogelzang, p. 364.

⁶ Buiten en Vogelzang, p. 368

van de roomskatholieken) eerlijk tegen elkaar af te wegen. Men had een afkeer van pressiegroepen die trachten hun deelbelang te laten prevaleren boven het algemeen belang.

Afbeelding 2 Op roep in de Amersfoortsche Courant van 12 juli 1897 om te gaan stemmen voor de gemeenteraad.

Minderheden kwam ook moeilijk aan bod. Er was namelijk geen representatief stelsel, waarbij een bepaald percentage van de stemmen correspondeerde met een aantal zetels, maar een systeem van *winner-takes-it-all* (zoals in het Verenigd Koninkrijk nog steeds het geval is): voor elke zetel was een meerderheid van stemmen nodig, zonodig via herstemmingen. Wanneer er bijvoorbeeld voor drie raadszetels verkiezingen werden uitgeschreven, bracht elke kiezer drie stemmen uit, voor elke zetel één. Daardoor was het mogelijk dat één vereniging alle zetels binnenhaalde. Minderheden konden alleen door coalitievorming zetels winnen.⁷

Morgen tusschen 8 en 5 uur zullen de kiesgerechtigden in het 1e en het 3e district wederom gebruik dienen te maken van hun kiesrecht, ter aanwijzing van hen, die in den Gemeenteraad hun belangen zullen behartigen.

De keuze is een hoogst ernstige; in de naaste toekomst zal de Raad zaken afdoen of aanhangig maken, welke geen langer uitstel gedoogen, doch die zeer veel zullen vorderen van de Gemeente-financiën.

Houde ieder kiezer dit wèl voor oogen en werke bij er toe mede, een Raad te vormen, die met energie en tact de zaken daarheen leidt waar ze, zonder nòg grooter verhooging van belastingdruk te brengen, voor de Gemeente het meeste effect zullen sorteeren.

Twee burgemeesters in de landelijke politiek.⁸

Bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer in 1897 traden in het kiesdistrict Amersfoort (dat wil zeggen het oosten van de provincie Utrecht) twee burgemeesters van Amersfoort tegen elkaar in het strijdperk: oud-burgemeester Titus van Asch van Wijck voor de ARP en de zittende burgemeester Schimmelpenninck voor de Vrij Antirevolutionairen. Die partij geldt als de voorganger van de CHU en was iets conservatiever dan de AR. Schimmelpenninck won de verkiezingen. Vermoedelijk dankte hij zijn zege niet zozeer aan zijn politiek standpunten, maar vonden de Amersfoortse kiezers dat zij hun eigen burgemeester bij de verkiezingen geen nederlaag konden toebrengen...

Het Amersfoorts burgemeesterschap van beide heren was een tussenstap in een lange, rijke carrière. Anders dan de 20e eeuwse burgemeesters Van Randwijck, Molendijk en Schreuder, die zich met hart en ziel verbonden voelden met Amersfoort en daar na hun bestuurlijke carrière bleven wonen. Beide heren behoorden tot deftige geslachten, die in Den Haag een grote naam hadden. Schimmelpenninck was nazaat van de beroemde raadspensionaris R.J. Schimmelpenninck uit de Bataafse tijd. Zijn vader en grootvader waren allebei minister geweest. De naam van de familie Van Asch van Wijck ging niet zover terug. Zij maakten vooral na 1880 carrière. Titus kwam in de Haagse wandelgangen verschillende neven tegen die kamerlid waren of een andere belangrijke functie uitoefenden.

Het Amersfoorts burgemeesterschap van beide heren was een tussenstap in een lange, rijke carrière. Anders dan de 20e eeuwse burgemeesters Van Randwijck, Molendijk en Schreuder, die zich met hart en ziel verbonden voelden met Amersfoort en daar na hun bestuurlijke carrière bleven wonen. Beide heren behoorden tot deftige geslachten, die in Den Haag een grote naam hadden. Schimmelpenninck was nazaat van de beroemde raadspensionaris R.J. Schimmelpenninck uit de Bataafse tijd. Zijn vader en grootvader waren allebei minister geweest. De naam van de familie Van Asch van Wijck ging niet zover terug. Zij maakten vooral na 1880 carrière. Titus kwam in de Haagse wandelgangen verschillende neven tegen die kamerlid waren of een andere belangrijke functie uitoefenden.

Afbeelding 3 Burgemeester Asch van Wijck (1891).
Foto: J.W. Wentzel, Archief Eemland, foto 13569

⁷ Buiten en Vogelzang, p. 368

⁸ Van de Vrugt, p. 121-130 en www.parlement.com

Jhr. Titus A.J. Van Asch van Wijck was geboren in Utrecht in 1849 en studeerde daar rechten. Vervolgens begon hij een bestuurlijke carrière die hem bracht bij het Hoogheemraadschap van de Lekdijk-Bovendams (1875-80) en het Ministerie van Oorlog (1880-81). In 1881 werd hij gekozen in de Tweede Kamer en in 1883 werd hij voor de eerste keer burgemeester van Amersfoort. Die functie combineerde hij met het lidmaatschap van de Tweede Kamer en van Provinciale Staten (vanaf 1885). In 1891 legde hij al deze ambten neer en vertrok naar 'de West' om gouverneur van Suriname te worden. In 1896 keerde hij terug naar Nederland, werd lid van de Eerste Kamer (1896-1901), opnieuw burgemeester van Amersfoort (van 1 jan. 1900 tot 1 aug. 1901) en Minister van Koloniën (1901-02) in het kabinet Kuyper. Het ministerschap was van korte duur. In januari 1902 werd hij geveld door een ernstige maagaandoening, waaraan hij 9 september van dat jaar overleed. **(afbeelding 3)**

Francis David graaf Schimmelpenninck, geboren in 1854 in Amsterdam, koos na zijn studie rechten in Leiden voor een carrière in het bedrijfsleven, bij de Rijnspoorwegmaatschappij (1879-90). Het bedrijf werd echter geliquideerd en de graaf besloot een bestuurlijke loopbaan te starten. Op 1 juli 1891 werd hij burgemeester van Amersfoort, een functie die hij tot 1899 zou vervullen. Hij hield zich vooral bezig met de sociale zorg voor militairen en met het politiebeleid. Geen grote onderwerpen, maar daar was hij ook niet de man naar. Hij gold als "een zeer formeel denkend man met weinig gevoel voor humor. Iedere afwijking van de voorschriften was hem een gruwel en het ontbreken van richtlijnen was voor hem bijna onoverkomenlijk."⁹ Een ambtelijke Droogstoppel.

Zijn naam blijft aan Amersfoort verbonden dankzij de Schimmelpenninckstraat. De burgemeester woonde namelijk op een goed aan de Grote Koppel. Het terrein werd na zijn vertrek verkaveld en bebouwd en de nieuwe ontsluitingsweg kreeg zijn naam. Wat restte van zijn landgoed was de reusachtige plataan, tegenwoordig middelpunt van het speelfeld van de lagere school.

Naast en na zijn burgemeesterschap vervulde hij tal van functies. Hij was lid van Provinciale Staten (1891-1905), Gedeputeerde Staten (1899-1905) en van de Tweede Kamer (1894-1901). Als kamerlid verwierf hij nationale bekendheid toen hij vanwege een val van zijn paard de stemming over de Leerplichtwet (1900) aan zich voorbij moest laten gaan. Verklaard tegenstander van de wet (hij vond de leerplicht een aantasting door de staat van het gezag van de ouders), moest hij met lede ogen toezien dat de wet met 50 tegen 49 stemmen werd aangenomen. "Het paard was verstandiger dan de meester", zo spotten de voorstanders van de invoering van de leerplicht. Het hoogtepunt van zijn loopbaan was echter zijn benoeming tot Commissaris van de Koningin in de provincie Utrecht (1905), een functie die hij in 1914 neerlegde, toen hij zich niet opgewassen voelde tegen de dreiging van de Wereldoorlog. In 1924 overleed hij te Baarn. **(afbeelding 4)**

Afbeelding 4 Burgemeester Schimmelpenninck (1895)
Foto: J.W. Wentzel, Archief Eemland, foto 13664

Deze politieke constellatie had ook gevolgen voor het gemeentebestuur. De gemeentebestuurders hadden een heel beperkte taakopvatting, die we kennen als de ideologie van de nachtwakerstaat. Deze leert dat de overheid alleen moet ingrijpen wanneer particulieren daartoe niet in zijn. In de praktijk hield dat in dat het overheidsbeleid zich beperkte tot de zorg voor openbare orde en veiligheid.

⁹ Van der Vrugt, p. 130

Hiertoe behoorde niet alleen het werk van brandweer en politie, maar ook de armenzorg, die immers sociale onrust moest voorkomen. Verder zag men toe op het onderwijs en de gezondheid van de burgers. Daarbij trad overigens de overheid alleen op voorzover particuliere scholen, gezondheidsinstellingen en bedelingsinstanties tekort schoten. Talloze ingrijpende kwesties die buiten dit takenpakket vielen, werden terzijde geschoven en overgelaten aan het 'vrije spel der maatschappelijke krachten'.

Door deze beperkte taakopvatting kwam in de gemeenteraad nauwelijks aan de orde wat er in de stad leefde en gebeurde. Toen in 1866 een grote cholera-epidemie Amersfoort teisterde, werd er melding gemaakt van het feit dat de gemeente – op aandrang van het rijk – voorbereidingen had getroffen en dat de stadsdoctoren een extra gratificatie kregen. Maar geen woord over de 186 doden die te betreuren waren.¹⁰ Kortom, de gemeenteraad gedroeg zich als een rentmeester die op de winkel paste, niet als een forum waarin grote, ideologisch geladen perspectieven voor de stad werden bediscussieerd. Op de agenda stonden vooral praktische onderwerpen als het innen van belastingen, de benoemingen van stedelijke commissies, de aanstelling van onderwijzers op de openbare scholen. En uiteraard putte men zich uit in lobbywerk: regelmatig ging een schrijven naar het provinciebestuur in Utrecht of de rijksoverheid in Den Haag om de belangen van Amersfoort over het voetlicht te brengen wanneer er beslissingen genomen moesten worden over bijvoorbeeld de aanleg van spoorlijnen of de vestiging van garnizoenen.

Veranderingen in de samenleving

Maar na 1870 werd duidelijk dat 'de markt' niet alle maatschappelijk problemen op kon lossen, integendeel. Het vrije spel der maatschappelijke krachten leidde tot sociale en geografische segregatie.¹¹ De verschillen tussen rijk en arm werden groter. Zo dreef het verval van de Amersfoortse textiel honderden gezinnen in diepe armoede; zij leefden opeengehoopt in allerlei achterafsteegjes en sloppen in de buurt van de singels. De rijken daarentegen trokken zich terug in enkele rijke straten (zoals de Langestraat en de Korte Gracht) of verlieten geleidelijk de benauwde binnenstad en vestigden zich langs de Singels, aan de voet van de Berg (Snouckaertlaan, Bergstraat) en tenslotte (na 1890) op de Berg.

Arm en rijk verloren elkaar uit het oog tot sociale onrust en epidemieën (van cholera, tyfus en mazelen) de elite dwong om in te grijpen. Gemeentebestuurders togen de stad in en troffen afgrijselijke toestanden op het gebied van hygiëne en woningkwaliteit aan. In 1901 verrichtten raadsleden, wethouders en de burgemeester een onderzoek naar de woontoestanden in bijna 1000 kleine woningen. Zij troffen ongeveer 300 één-kamerwoningen aan en tal van huizen zonder eigen watervoorziening. Vaak leefde men in een vochtige omgeving, vol stank; frisse lucht was een luxe-artikel.¹² Berucht waren vooral de bedompte woningen in de nauwe gangen, zoals bijvoorbeeld in de sloppen langs de Kleine Spui met prozaïsche namen als Markenhoef en Mierennest.¹³ Desalniettemin werd de situatie in Amersfoort in vergelijking met elders nog als redelijk gunstig beoordeeld. "*Onze armenwijken onderscheiden zich van die in andere oude steden door hare ruimere, soms vrij gelegen woningen met open erven.*"¹⁴

Deze wantoestanden werden onder meer in de nieuwe media besproken: de kranten. In 1869 werd het dagbladzegel afgeschaft, een belasting die kranten lange tijd erg duur maakte. Sindsdien ontstonden goedkope lokale kranten.¹⁵ Tot die tijd beschikte Amersfoort over één plaatselijke krant: de

¹⁰ Verslag van de gemeenteraad van 15-5-1866 en van 24-10-1866

¹¹ Lis en Soly, *Op vrije voeten*, p. 131 e.v.

¹² GAA, secretarie 1811-1945, inv. nr. 2732; Brusse, *Amersfoort 1850-1930*, p. 156-158

¹³ GV 1866, Bijlage 4, p. 55-56.

¹⁴ GV 1898, p. 69

¹⁵ Buiten en Vogelzang, p. 368

deftig-liberale *Amersfoortsche Courant*.¹⁶ Op 1 januari 1872 verscheen een goedkope concurrent: het *Weekblad voor Amersfoort en Omstreken* (sinds 1880 *Nieuwe Amersfoortse Courant*), gevolgd door het neutrale huis-aan-huis *Nieuws- en Advertentieblad voor Amersfoort* (1887), de katholieke *Eembode* (1890) en het vrijzinnig-democratisch *Amersfoortsch Dagblad De Eemlander* (1902).¹⁷ Tussen het feuilleton en de personeelsadvertenties prezen de kiesverenigingen hun kandidaten aan, terwijl verslagen van de gemeenteraad en van openbare bijeenkomsten de kolommen vulden.

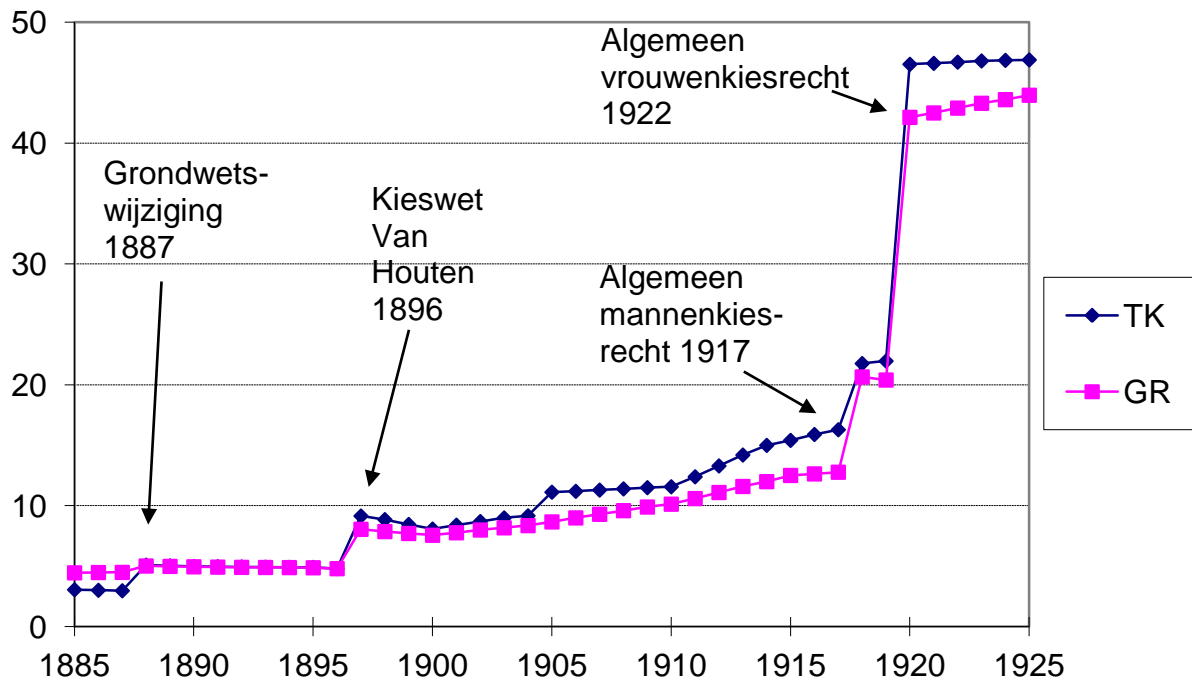
De plaatselijke kiesrechtstrijd

Steeds meer krantenlezers kregen een stem; nieuwe kiezers meldden zich aan de stemlokalen. In 1848 was het stemrecht beperkt tot die (mannelijke) kiezers, die bij hun belastingaangifte lieten blijken over een bepaald inkomen te beschikken. Alleen in dat geval was men 'volwaardig burger' en had men kiesrecht. In 1887 werd dit zogenaamde censuskiesrecht aanmerkelijk versoepeld, althans voor de verkiezingen voor de Tweede Kamer. Niet alleen werd de benodigde belasting som verlaagd, ook kregen nieuwe groepen die de census niet haalden toch kiesrecht op basis van hun 'geschiktheid'. Maar het vage 'geschiktheidsartikel' - weldra het caoutchouc-artikel genoemd omdat het zo rekbaar was als gummi - dat aan de kiesrecht kwestie een einde zou moeten maken, leidde juist de heftigste periode van (landelijke) kiesrechtstrijd in. Wie was er geschikt om het parlement te kiezen? De confessionele partijen meenden dat alleen huismannen of gezinshoofden daarvoor in aanmerking kwamen. Vrijzinnig-democraten en liberalen meenden dat ook andere groepen daarvoor in aanmerking kwamen. Een eerste radicaal voorstel van Tak van Poortvliet (hij wilde het kiesrecht geven aan iedereen die in eigen onderhoud kon voorzien en kon lezen en schrijven) werd in 1894 weggestemd, waarna een nieuw kabinet in 1896 de voorzichtiger Kieswet van Van Houten door de kamer loodste. Het ging niet zo ver, maar rekte het vage begrip 'geschiktheid' aanzienlijk verder op. Nieuwe criteria als opleiding, bezit en huurwaarde van het huis werden in de wet opgenomen.¹⁸ Nieuwe kiezersgroepen waren bijvoorbeeld 'examenkiezers' (mensen met een diploma maar met een laag inkomen, zoals onderwijzers) of 'spaarkiezers' (mensen met een bedrag op de spaarbank). Algemeen *mannenkiesrecht* leek slechts een kwestie van tijd.

¹⁶ In die tijd werd ook het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* gelezen. Landelijke dagbladen zoals we die nu kennen, bestonden nog niet.

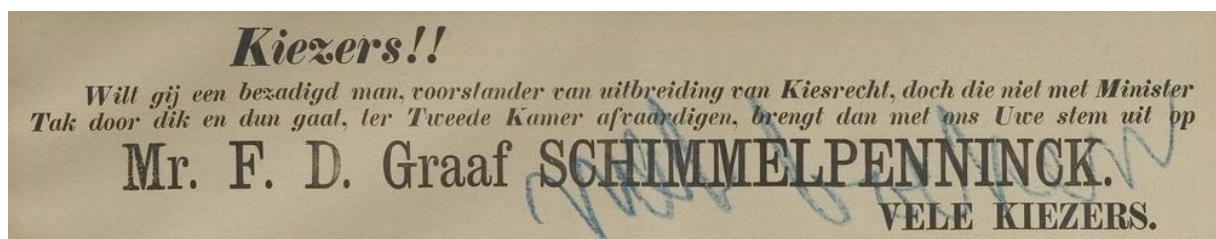
¹⁷ Alleen het *Nieuws- en Advertentieblad voor Amersfoort* wist zich te handhaven en noemt zich sinds 1931 *Amersfoortse Courant*. Zie: Kraakman, *Amersfoortse Courant. Al een eeuw aktueel*. De meeste kranten zijn op het GAA op microfiche en via internet te raadplegen.

¹⁸ Buiten en Vogelzang, p. 363.

Aantal kiesgerechtigden voor de Tweede Kamer en de Gemeenteraad in procenten van de bevolking van Amersfoort 1885-1925. Tot 1917 nam het aantal kiesgerechtigden langzaam toe van circa 5 % van de bevolking naar ruim 15 %. Vooral de toenemende welvaart na 1900 was hiervoor verantwoordelijk.

Voor de Gemeenteraadsverkiezingen veranderde er overigens na 1887 minder: de census bleef lange tijd gehandhaafd op het niveau van f 15. Toch nam het aantal stemgerechtigden voor de gemeenteraad langzaam toe. De economische welvaart nam toe en daardoor voldeed een groeiend aantal mensen aan de gestelde criteria. Het electoraat verbreedde zich: bestond het aanvankelijk vooral uit adel, land- en fabriekseigenaren, hogere ambtenaren en vrije beroepen, na 1887 werd ook de kleinere burgerij (bijvoorbeeld de winkelstand) en een selectie uit de arbeidersklasse tot de stemhokjes toegelaten. Slechts één groep bleef principeel uitgesloten van het kiesrecht: vrouwen.¹⁹

Bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer in 1894 verscheen deze oproep om burgemeester Schimmelpenninck in de Tweede Kamer te helpen. De burgemeester behoorde in het kiesrechtdebat klaarblijkelijk tot de behoudend-liberale richting, die het voorstel Tak van Poortvliet niet kon steunen (NAC 4-4-1894)

De strijd om het algemeen kiesrecht was een landelijke kwestie, die vooral in Den Haag en Amsterdam werd uitgevochten. Grote manifestaties die een appèl deden op de volksvertegenwoordiging of de natie, daarvoor waren de residentie of de hoofdstad in eerste instantie de plaatsen waar het om te doen was. In het kleine provinciestadje Amersfoort bleef het lange tijd opvallend rustig. De kiesrechtstrijd werd er voornamelijk via de krant uitgevochten. Vanaf ongeveer 1880 pleitte vooral de liberale *Nieuwe Amersfoortsche Courant* van uitgever en redacteur

¹⁹ Buiten en Vogelzang, p. 363-364

A.M. Slothouwer voor uitbreiding van het kiesrecht. Voor zover bekend de allereerste kiesrechtbijeenkomst vond op 21 januari 1887 plaats, aan de vooravond van de stemming in de Tweede Kamer voor de grondwetswijziging die het kiesrecht wijzigde. De katholieke voorman Herman Schaepman verkondigde die avond in de Sint Aechtenkapel zijn standpunten verkondigde. Hij sprak letterlijk voor eigen parochie, van een debat was geen sprake: *“herhaaldelijk en met warmte werd de begaafde spreker door het auditorium toegejuicht.”*²⁰

Na de grondwetswijziging van 1887 werd de kiesrechtkwesitie een *hot item* in de kranten, maar daar bleef het bij. Het debat in het parlement werd met veel belangstelling gevolgd, evenals de vele manifestaties en bijeenkomsten in Amsterdam en Den Haag. Van een plaatselijke strijd was geen sprake; er waren nauwelijks openbare bijeenkomsten, er werden geen petitie's ingediend. Het strijdperk van de landelijke politiek lag op grote afstand van Amersfoort; waarom dat dan in de stad uitvechten? Dat moet lange tijd ongeveer het gevoel geweest zijn bij de Amersfoortse burgerij. Alleen in 1894 werd er een grote verkiezingsbijeenkomst georganiseerd ter gelegenheid van de Tweede Kamerverkiezingen. Hiervoor waren tal van landelijke kopstukken uitgenodigd zoals de antirevolutionair Th. Heemskerk, de vrijzinnig democraat (en oud-Amersfoorter) Carel Gerritsen en de socialist Troelstra. Amicitia was bomvol met liefst 600 toeschouwers.²¹ Een duidelijk signaal dat de kiesrechtstrijd echt wel leefde in de keistad.

De plaatselijke lezer kon in de plaatselijke krant alle verwickelingen volgen, maar kwam dus zelf niet in beweging. Opvallend was ook de neutrale toon, die de kranten lange tijd hanteerden. Bijeenkomsten van partijen van een andere richting dan die van de redacteur werden keurig beschreven, zonder commentaar. Een politieke boodschap was gereserveerd voor het redactioneel, maar ook daar nam de krant een genuanceerd standpunt in; men waakte voor al te boude uitspraken, waarbij men de gerespecteerde burgerij voor het hoofd stootte. De *Amersfoortse Courant* was wat conservatiever en keerde zich tegen het algemeen kiesrecht (dat als 'alleenheerschappij der lagere standen'²² werd betiteld), terwijl de *Nieuwe Amersfoortsche Courant* begin jaren 1890 duidelijk sympathie had voor de uitbreiding van het kiesrecht en zich achter het wetsvoorstel van Tak van Poortvliet schaarde. Kortom, de kranten waren betrokken, maar het bleef allemaal gemoedelijk en beschaafd. Met uitzondering van de nieuwe *Eembode*, de stem van het katholieke volksdeel, die vinniger te werk ging. Vooral de socialistisch roep om algemeen kiesrecht werd fel bestreden; de krant aarzelde niet om de angst voor onrust en gewelddadigheden aan te wakkeren. *“De roode vaan zal (...) worden ontrold, en een overwinning hunner partij zal met gebrul en rumoer worden ruchtbaar gemaakt. Een nederlaag daarentegen zal op de overwinnaars worden gewroken, dat staat vast en zeker.”*²³

Pas omstreeks 1910 begon de kiesrechtbeweging ook op het Amersfoortse toneel te verschijnen. De strijd om het algemeen kiesrecht werd vooral gedragen door de plaatselijke afdeling van de Vrijzinnig-Democratische Bond, de vrijzinnige kiesvereniging 'Eendracht'. Ook de lokale socialistische organisaties kwamen in beweging. Die laatste waren overigens lange tijd van weinig betekenis (zie verderop). Vanaf 1902 nam de plaatselijke afdeling van de SDAP de eis van het algemeen kiesrecht over en in 1904 werd een plaatselijk Comité voor algemeen kiesrecht opgericht door de SDAP en de lokale afdeling van de Algemeen Nederlandsche Timmerlieden Bond.²⁴ Het Comité werd echter verlamd door inactiviteit; bovendien maakte de kiesrechtelijke lange tijd onderdeel uit van een veel breder pakket, naast bijvoorbeeld de achturedag of het staatspensioen. Pas in 1910 kwam het Algemeen Kiesrecht binnen de landelijke SDAP op de eerste plaats te staan. De volgende jaren stonden in het teken van de befaamde Rode Dinsdagen (grote demonstraties in Den Haag op prinsjesdag) en het zogenaamde volkspetitionement. De lokale afdeling volgde deze koerswijziging. Op een eerste grote kiesrechtbijeenkomst in Amsterdam (september 1910) waren de plaatselijke

²⁰ Amersfoortsche Courant 24-1-1887 en Nieuwe Amersfoortsche Courant 22-1-1887

²¹ ADDE, 7-4-1894

²² Amersfoortsche Courant 22-5-1893

²³ Eembode 6-8-1892

²⁴ De Eemlander 10-8-1904

SDAP-afdeling en verschillende NVV-vakverenigingen al aanwezig.²⁵ Kort daarna volgden twee openbare bijeenkomsten en werd er een nieuw actiecomité gevormd waarbij zich tien organisaties aansloten met 282 leden. Het comité verzamelde in Amersfoort ongeveer 1400 a 1500 handtekeningen voor het volkspetitionement²⁶ en organiseerde aan de vooravond van de Rode Dinsdagen elk jaar een bijeenkomst waarin de Amersfoortse arbeiders werd opgeroepen mee te gaan naar Den Haag deelname het aanbieden van het volkspetitionement met oproep om naar Den Haag te gaan. Uit de krant weten we dat in 1912 sprake was van een 'goed gevulde zaal' en er bovendien zeventig mensen uit Amersfoort naar Den Haag afreisden om deel te nemen aan de demonstratiemars.²⁷

Terwijl de strijd om het huismannen- of algemeen kiesrecht vooral in de grote steden werd uitgevochten, trok het vrouwenkiesrecht belangstelling in bredere kring. Wanneer we stellen dat er eigenlijk in Amersfoort geen sprake was van een lokale kiesrechtbeweging, moeten we voor het vrouwenkiesrecht een uitzondering maken. Zeker na 1908 trok dit onderwerp met grote regelmaat volle zalen. Vrouwenorganisaties trokken regelmatig de provincie in om hun standpunten over het voetlicht te brengen. Natuurlijk, Den Haag en Amsterdam vormden dikwijls het middelpunt van de verschillende vrouwenacties, maar er was ook het besef dat er veel te winnen was met draagvlak in 'de provincie'.

Het debat over het vrouwenkiesrecht kreeg in Nederland in 1894 een eerste impuls dankzij de oprichting van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht, jarenlang voorgezeten door Aletta Jacobs. De oproep om lid te worden werd in de *Nieuwe Amersfoortsche Courant* geplaatst, maar daar werd – anders dan gebruikelijk - een zuur commentaar aan toegevoegd: "*onderstaande circulaire, ons ter plaatsing gezonden, willen wij, daar het verzoek van dames uitgaat (en dus aansluit bij het lezerspubliek, AS) een plaatsje niet weigeren, ofschoon wij met den inhoud volstrekt niet medegaan.*"²⁸ Het was even wennen, maar al spoedig kwam er meer begrip. In een artikel in de *Amersfoortsche Courant* van 8 juli 1895 werd al gesproken van een 'brandend vraagstuk' en ofschoon een term als 'zwakke geslacht' viel, stelde de redactie zich neutraal op: men informeerde het Amersfoortse publiek, zonder te (ver)oordelen. In het artikel was te lezen dat er in verschillende staten van de Verenigde Staten vrouwen al mochten stemmen en bovendien overal in Europa ook al over het vrouwenkiesrecht gesproken werd. 'Dan kun je wel je hakken in het zand zetten, maar vroeg of laat zal dat er ook in Nederland van komen.' Dat was ongeveer de achterliggende stemming in het artikel. In progressief-liberale of vrijzinnig-democratische kringen werd het onderwerp dan ook spoedig overgenomen, ook in Amersfoort. Zo sprak op 10 mei 1900 Aletta Jacobs in een bijeenkomst van de vrijzinnige Kiesvereniging Eendracht en schaarde de vergadering zich in grote meerderheid achter de eis voor voor vrouwenkiesrecht.

²⁵ De Eemlander 6-9-1910

²⁶ AD/De Eemlander 24-2-1914

²⁷ AC 17-9-1912

²⁸ NAC 18-4-1894. Ook in de AC 19-4-1894 werd de oproep geplaatst, zonder commentaar

Openbare bijeenkomst
 nitgeschreven door den
Nederlandschen Bond voor Vrouwenkiesrecht
 op **Woensdag 6 Mei, 's middags 2½ uur, in den foyer van „Amicitia”**
 SPREEKSTER:
MEVROUW W. WIJNAENDTS FRANCKEN-DIJSERINCK,
 uit 's-GRAVENHAGE.
 ONDERWERP:
 „Het vóór en tegen van vrouwenkiesrecht en de beginselen van den Bond”.
 TOEGANG VRIJ. TOEGANG VRIJ.
 Na afloop gelegenheid tot het stellen van vragen.

Het begin van de strijd om het vrouwenkiesrecht in Amersfoort (AC 2-5-1908) Er komt daarna een afdeling van de bond. (verslag van de bijeenkomst is te vinden in De Eemlander 6-5-1908. Na afloop was er gelegenheid tot debat, maar daar werd niet gebruik van gemaakt. Wel melden zich enkele dames en heren om lid te worden van de bond.

De zaak kwam in een stroomversnelling vanaf 1908. Uit de VVVK had zich enkele jaren eerder een tweede organisatie losgemaakt, de Nederlandse Bond voor Vrouwenkiesrecht.²⁹ De dames van de bond vonden de vereniging te militant; de beginselverklaring stelde in heel voorzichtige woorden: 1. de meening dat het kiesrecht niet mag worden onthouden op grond van sexe-verschil alleen; 2. het streven de vrouw zooveel mogelijk voor te bereiden op de vervulling van haar burgerschapsplichten, en 3. dat de leden zich uitdrukkelijk verbinden nimmer wanordelijke of gewelddadige middelen (op de wijze der Engelse suffragettes) tot bereiking van hun doel te zullen aanwenden.³⁰ In mei 1908 werd na een lezing een plaatselijke afdeling opgericht en mevrouw R.G. Rijkens uit Amersfoort (haar man (?) was van 1911-16 plaatselijk wethouder) nam zitting in het hoofdbestuur van de bond. De afdeling organiseerde verschillende openbare bijeenkomsten en gaf daarmee het startsein voor de plaatselijke vrouwenkiesrechtbeweging.³¹

²⁹ Posthumus-Van der Goot e.a., *Van moeder op dochter*, p. 142-144

³⁰ Amersfoortsch Dagblad 3-5-1909

³¹ Zie o.a. De Eemlander 1-4-1909, AC 7-1-1911, NAC 21-10-1911, De Eemlander 24-11-1911

Eind 1909 werd ook een plaatselijke afdeling van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht opgericht met weldra 32 leden.³² Deze nam al snel het stokje van de Bond over en met grote regelmaat werden bijeenkomsten georganiseerd.³³ Uit de krantenverslagen komt overigens een nogal gemengde beeld naar voren: aan de ene kant waren het strijdvaardige manifestaties met stevige toespraken, strijdliederen en politiek cabaret ('éénakters'), maar aan de andere kant zien we ook brave burgerlijke verschijnselen: bijna elke avond werd gesproken over het schenken van thee en het uidelen van meegebrachte 'vrouwenkiesrechtkoekjes', terwijl toneelstukjes en een zangeres steevast onderdeel van het programma waren. Opvallend en tekenend voor de sociale status van de afdeling, was de propagandatocht die in 1913 werd gehouden, waarbij de dames per auto door de provincie trokken.³⁴ Voor Amersfoort ongetwijfeld een novum.

Vereenig. voor Vrouwenkiesrecht.
Afdeling AMERSFOORT.

OPENBARE VERGADERING

op **Donderdag 7 April** a.s. des avonds
8 uur in de Concertzaal van het Café
"DE AREND."

SPREEKSTER:
Mevr. Dr. Aletta Jacobs van Amsterdam.

ONDERWERP:
is spoedige invoering van Vrouwen-
kiesrecht wenschelijk en nood-
zakelijk ?

Voordrachten door **Fraule S. WICHERS**, van Huis ter Heide.

Entrée voor niet-leden 15 cent.

De Eemlander 4-4-1910

Een van de hoogtepunten van de vrouwenstrijd was het volkspetitionnement 'tot verkrijging van grondwettelijke gelijkstelling van man en vrouw', dat in 1914 van start ging en in 1916 met een grote demonstratie in Den Haag werd afgesloten. De plaatselijke afdeling sloot zich bij de actie aan en organiseerde diverse avonden. Helaas is niet bekend hoeveel handtekeningen in Amersfoort werden opgehaald.³⁵

AD/De Eemlander 9-6-1913

Politieke partijen ontstaan

De kiesrechtkwesie was van grote betekenis voor het ontstaan van de landelijke politiek partijen. Maar in de lokale afdelingen en de lokale politiek was het kiesrecht een onderwerp van ondergeschikt belang. Heel andere thema's maakten een einde aan het monopolie van de 'deftige heren' die sinds 1848 op het pluche hadden gezeten. Maatschappelijke problemen in al zijn aspecten – van dronkenschap tot slechte huisvesting – maakten duidelijk dat de tijd van de 'nachtwakerstaat' voorbij was. Maar over het hoe en wanneer de problemen aangepakt moesten

Vereeniging voor Vrouwen-
kiesrecht,
afdeeling Amersfoort.

Groote Propaganda-Auto-
tocht

op **Zondag 15 Juni**, 's middags half twee,
 waaraan iedereen deelnemen kan tegen betaling
 van **1 2.—** per persoon.

Route: Amersfoort, Soest, Soestdijk, Baarn,
 Vuursche, de Bilt, Zeist, Rijzenburg, Driebergen,
 Doorn, Woudenberg enz.

Punt van samenkomst: Julianaplein.

Aangifte vóór **Vrijdag 13 Juni** v.m. 12 uur.
 bij **Mevrouw E. DROS-KEYSER**, Hendrik van
 Viandenstraat 21.

³² De Eemlander 13-1-1910

³³ De Eemlander 15-2-1910, verslag van de bijeenkomst De Eemlander 19-2-1910. Andere bijeenkomsten zie De Eemlander 5-3-1910, De Eemlander 8-4-2010, De Eemlander 16-6-1910, De Eemlander 20-10-1910, De Eemlander 7-3-1911, De Eemlander 4-11-1911, NAC 19-10-1912, AD/De Eemlander 22-1-1913, AC 18-3-1913, NAC 26-11-1913, AD/De Eemlander 26-1-1914, AC 20-4-1915, 11-1-1916, 9-11-1916

³⁴ ADDE 9-6-1913. Helaas is er geen verslag van de tocht teruggevonden. Is de tocht wel doorgegaan?

³⁵ NAC 7-2-1914, uitleg over het petitionnement in AD/De Eemlander 11-2-1914 en 28-3-1914. Lokale manifestaties o.a. in AD/De Eemlander 28-2-1914, 2-3-1914

worden, ontstond een debat. Radicalen c.q. vrijzinnig-democraten, confessionelen en sociaaldemocraten formuleerden eigen antwoorden.

De conservatieve kiesvereniging verdween geleidelijk van het politieke toneel. De Kiesvereniging Amersfoort werd in 1909 ontbonden. Voor zich conservatief noemende groeperingen was geen plaats meer in de gemeentepolitiek. De oude liberalen, die lange tijd hun dominante positie wisten te handhaven, schoven echter in behoudende richting op. Tekenend is hun naamsverandering: "Vooruitgang" werd in 1897 omgezet in "Eendracht". Deze was aangesloten bij de Liberale Unie. Daarnaast bezette rond de Eerste Wereldoorlog de 'Gemengde Kiesvereniging Amersfoorts Belang', eveneens van conservatief-liberale signatuur, enkele zetels in de gemeenteraad.

Vrijzinnig democraten

Van de nieuwe hemelbestormers werkten de radicalen als eerste een gemeentelijk programma uit.³⁶ De ondernemer Carel Gerritsen (**afbeelding 4**) – hij had een graanhandel aan de Koppel – was hun eerste aanvoerder, maar zijn optreden was kortstondig: Gerritsen vertrok al in 1886 uit Amersfoort. Zijn radicale gedachtegoed vond echter onderdak bij de plaatselijke afdeling (1902) van de Vrijzinnig Democratische Bond en bij de Vrijzinnig democratische Kiesvereniging "Gemeentebelang", opgericht in 1909. Leidende figuur in "Gemeentebelang" was David Gerritsen, de jongere broer van Carel. Hij was - met een korte onderbreking in 1903-04 - lid van de gemeenteraad van 1894 tot zijn dood in 1916.³⁷

Deze vrijzinnig-democraten eisten vanaf de jaren 1880 een actieve overheid, die het marktfalen corrigeerde. In situaties waarin minder draagkrachtigen van noodzakelijke voorzieningen werden uitgesloten doordat ondernemers te hoge prijzen vroegen, moest de overheid ingrijpen. Zij introduceerden een nieuw thema: de overheid als ondernemer. Wanneer de overheid zich meester zou maken van monopolies (bijvoorbeeld op het gebied van de nutsvoorzieningen, zoals de gasfabriek en de waterleiding) konden de winsten uit deze monopolies ingezet worden voor sociaal beleid, zoals werklozen- en gezondheidszorg. Aanleiding echter waren meestal conflicten tussen de

particuliere leveranciers en afnemers over de kwaliteit en de prijs van de geleverde dienst. De publieke opinie vroeg de gemeente te zorgen voor lagere prijzen of kwaliteitsverbeteringen.

Afbeelding 4 Carel Victor Gerritsen (1880)
Foto: Archief Eemland, foto AFT005002633

Het voorbeeld van de waterleiding is instructief.³⁸ In 1890 werd een particuliere waterleiding in gebruik genomen door de Utrechtsche Waterleiding Maatschappij (U.W.M.), dat zijn water uit Soesterberg betrok. Maar al na enkele jaren kwamen er klachten. Het leidingwater was niet alleen erg duur. Toen in 1905 tijdens een brand het blussen bemoeilijkt werd door onvoldoende druk op de leiding, ontplofte de gemeenteraad. "*De maatschappij wil duur water leveren, of liever zij wil het niet leveren maar wel laten betalen*", aldus David Gerritsen. Hij eiste dat de gemeente de watervoorziening op zich zou nemen. De gemeente besloot daarom over te gaan tot de oprichting van een Gemeentelijk Waterleidingbedrijf. In 1913 werd begonnen met de

³⁶ Maas, *Sociaal-democratische gemeentepolitiek*, p. 22-28.

³⁷ Over de beide broers zie: J.G. Smit, Gerritsen & Zonen, in graan en politiek, in: Flehite II, p. 76-108.

³⁸ GAA, Secretarie 1811-1945, inv.nr. 2742, 4080 en 4081. Zie ook: De Bruijn-Franken, *Waterbedrijf Gemeente Amersfoort*.

waterleverantie en de werving van abonnees. De U.W.M. stapte echter naar de rechter en ging een juridische strijd aan. In de vergiftigde sfeer liepen de onderhandelingen over de overname van het leidingnet van de U.W.M. vast, zodat Amersfoort tot eind jaren '30 twee waterleidingbedrijven telde: de Utrechtse die vooral in de binnenstad water leverde en het Gemeentelijk Waterleidingbedrijf dat vooral in de uitbreidingswijken de waterleverantie verzorgde. (afbeelding 5)

Afbeelding 5 Watertoren van de gemeentelijke waterleiding (1912) op de berg.

Foto: illegale copie; zelf te maken.

Confessionelen

Ter rechterzijde organiseerden zich de confessionelen.

Reeds in de jaren tachtig kon men raadsleden aanduiden, die antirevolutionaire of katholieke standpunten innamen. In de jaren 1890 werden de politieke opvattingen georganiseerd in zelfstandige kiesverenigingen.³⁹ Aanvankelijk dwong de emancipatiegedachte de verenigingen tot een progressief standpunt, bedoeld om het electoraat te definiëren uit het diffuse liberaal-conservatieve volksdeel. Was dit eenmaal gebeurd, dan bekeerden de kiesverenigingen zich tot behoudender programma's, hoewel het emancipatorische streven gehandhaafd bleef. De Rooms-katholieke kiesvereniging die onder de radicale leuze "Recht voor Allen" oprtrad, werd in 1894 omgezet in "Recht en Orde", een signaal dat men zijn kiezers vooral zocht onder het behoudende deel van het electoraat. Ook de Antirevolutionaire Kiesvereniging "Nederland en Oranje", heropgericht in 1895, richtte zich vooral op brave, hardwerkende en gereformeerde gezinshoofden. De tweede kiesvereniging voor het gereformeerd volksdeel, de Christelijk Historische Kiesvereniging, werd in 1909 opgericht met 30 leden, maar leidde tot 1919 een kwijnend bestaan.

De confessionele partijen zagen de maatschappelijke problemen minder als economische verschijnselen, maar vooral als morele kwesties. Vandaar hun belangstelling voor onderwerpen als de kermis en de prostitutie. Het prostitutiedebat werd door Carel Gerritsen – als eerste in Nederland – in een gemeenteraad ter sprake gebracht, maar rond 1890 werd het onderwerp geadopteerd door de confessionelen. De liberale overheid wilden een oogje in het zeil houden in de 'huizen van ontucht' – beruchte adressen waren *In den Duitschen Keizer* aan de Westsingel en *Zur Neuen Welt* op de Kamp – en zo de verspreiding van geslachtsziekten, vooral onder de soldaten van het plaatselijk garnizoen controleren. De confessionelen daarentegen vonden echter dat de overheid met dit beleid deze gruwel erkende en eisten een regelrecht verbod (wat er uiteindelijk ook kwam). De kermiskwestie plaatste de ARP tegenover de katholieken en liberalen. De ARP, gesteund door de hervormde kerkeraad, ageerde fel tegen de kermis omdat deze in hun ogen gepaard ging met zedeloos vermaak, openbare dronkenschap, agressie en verkwisting. De katholieken daarentegen wilden het volksfeest handhaven en zij werden gesteund door de middenstand die met de kermis topdagen beleefde. In 1903-1904 leidde de tegenstelling tot een massale petitiebeweging. Tegenstanders van de kermis haalden 2000 en voorstanders 1000 handtekeningen op. Het gemeentebestuur was geen voorstander van de kermis - in de woorden van burgemeester Wijers (1852-77) "*eene gelegenheid om gespaarde gelden nutteloos, dikwijls in dronkenschap te verteeren, om later met het gezin armoe te lijden*"⁴⁰ - maar de moderne gemechaniseerde attracties vulden de gemeentekas met honderden guldens aan staangelden. De kwestie sleepte zich voort tot de Eerste Wereldoorlog. Vanwege de oorlogsomstandigheden werd de kermis in 1914 afgelast, waarna ze

³⁹ Bakker, p. 32

⁴⁰ Wilkens en Windhorst, p. 8-9.

geruisloos werd afgeschaft. De gemeente kon klaarblijkelijk de gelden wel missen en wilde niet te boek staan als partij die aan dronkenschap en zedeloosheid geld verdiende.⁴¹

Socialisten

Zo wist de oude elite zich te handhaven in de gemeenteraad, maar zorgden nieuwe stromingen voor nieuwe geluiden. Alleen de sociaal-democratische arbeider bleef lange tijd verstoken van een vertegenwoordiger. Toch ging de 'sociale quaestie', de opkomst van de arbeidersbeweging en het socialisme, niet aan Amersfoort voorbij. Burgemeester Van Asch van Wijck gaf regelmatig blijk van sociale betrokkenheid. Zo nam hij het initiatief tot de oprichting van de eerste vakbond in Amersfoort, het protestantse Patrimonium, nadrukkelijk bedoeld om de socialisten het gras voor de voeten weg te maaien. De nationale veiligheid kwam immers in het geding, wanneer een "geest van opstandigheid" zich in de kazernestad Amersfoort zou verspreiden. De oprichting in 1894 van een plaatselijke afdeling van de socialistische partij werd dan ook met argusogen gevolgd. Met opluchting zag men echter de beweging bijna even snel verdwijnen als ze was opgekomen. Pieter Jelles Troelstra beschreef deze geschiedenis in zijn memoires. Zijn broer Dirk Troelstra (**afbeelding 6**) "had zich kort voor zijn huwelijk als agent van de "Baanbreker" (de socialistische krant, AS) in Amersfoort geïnstalleerd, waar hij spoedig een groep arbeiders om zich verzamelde. Een paar weken na zijn

trouwen zag Dirk, die een goed zwemmer was, een jongen in het water vallen; hij sprong hem na en redde hem het leven, maar voor zijn gezondheid was het funest. Het duurde niet lang of hij gaf bloed op een reeds in Januari 1895 moest hij zijn werk en zijn huisje in Amersfoort verlaten (...).⁴² Pas vijf jaar later, in 1899, werd de SDAP-afdeling heropgericht. De partij verwierf vooral aanhang in het Soesterkwartier, het Leusderkwartier en het Monnikenpad.⁴³ In *De Stem des Volks* (1902), een gezamenlijke uitgave van de Amersfoortse en Utrechtse beweging, werden regelmatig de arbeidsverhoudingen in Amersfoort besproken. Deze kwamen tot een ontleding in de spoorwegstakingen van 1903, die Amersfoort als spoorwegknooppunt niet onberoerd lieten.⁴⁴

Afbeelding 6 Dirk Troelstra met zijn verloofde (1894)
Bron: P.J. Troelstra, *Gedenkschriften*. Tweede deel. Groei (3^e dr. 1933), t.o. p 144

Electoraal was het socialisme in Amersfoort lange tijd een marginaal verschijnsel. Terwijl in 1907 al in 54 gemeenten in Nederland sociaaldemocratische raadsleden optraden, deed in Amersfoort pas in 1915 de eerste sociaaldemocraat zijn intrede. Daarbij won de winkelier Jan Hofland zijn zetel niet op eigen kracht, maar dankzij een actie van David Gerritsen. Vanwege de oorlogsomstandigheden – de Eerste Wereldoorlog was bezig – was er in politiek Amersfoort stilzwijgend afgesproken de partijstrijd bij verkiezingen achterwege te laten behalve "wanneer er gevaar dreigt dat de bestaande partijverhouding in de

⁴¹ Wilkens en Windhorst, *Zedeloze vertoningen en Hurenkamp, Kermis en verzuiling te Amersfoort*

⁴² Zie o.a. P.J. Troelstra, *Gedenkschriften*, p. 90-91 en P. Schrage, *Arbeiders*, waar zit gij toch als er over uwe belangen gesproken wordt, in: AC 5-1-1984.

⁴³ GAA, secretarie 1811-1945, inv. nr. 3120.

⁴⁴ Zie o.a. Rüter, pp. 294, 495 en 514-515; GAA, secretarie 1811-1945, inv. nrs. 3119-3121 en de verschillende Amersfoortse kranten (januari-april 1903).

Raad gewijzigd gaat worden door 't binnenloodsen van een socialist."⁴⁵ Toen in 1915 een liberale zetel vacant kwam, leek de tussentijdse verkiezing tussen een liberaal en een vrijzinnig democraat te gaan. David Gerritsen riep echter zijn vrijzinnig-democratische kiezers op om op de socialistische kandidaat te stemmen. De katholieken en protestanten, die geen kandidaat naar voren hadden geschoven, waren onaangenaam verrast maar te laat om zelf nog met een kandidaat op de proppen te komen. De confessionele kiezers bleven dan ook massaal thuis en Hofland haalde – met een gering aantal stemmen – de meerderheid.⁴⁶

Met de intrede van de sociaaldemocraten kwamen nieuwe geluiden in de gemeenteraad. Zij pleitten niet alleen voor een principiële collectivisatie van de essentiële bedrijven (zoals de vrijzinnig-democraten), maar voegden hier een nieuw thema aan toe: het herverdelingsprincipe. De gemeente moest via belastingheffing en prijsstellingen aan inkomenspolitiek doen. Toen begin jaren twintig Hofland wethouder werd, voerde hij bijvoorbeeld in de gemeentelijke woningbouw een inkomensafhankelijk huurstelsel in: de huur werd niet alleen bepaald op basis van de woonkwaliteit, maar ook op basis van het inkomen van het gezinshoofd: een los arbeider betaalde voor hetzelfde huis minder huur dan zijn buurman, die als metaalarbeider een vast inkomen had.⁴⁷

⁴⁵ *Eembode* 22-1-1915

⁴⁶ Zie AC 26-1-1915 e.v., *Eembode* 15-1-1915 e.v.

⁴⁷ GAA, secretarie 1811-1945, inv. nr. 4120. De mogelijkheid daartoe was bij de Huurwet van 1917 geschapen: Van der Cammen, *Ruimtelijke ordening*, p. 49

De invoering van het algemeen kiesrecht (1917-1923)

In 1917 werd de grondwet gewijzigd en dat had grote gevolgen voor de gemeentepolitiek. Het kiesstelsel ging op de schop. Het districtenstelsel werd afgeschaft en vervangen door een stelsel van representatieve vertegenwoordiging (*one man, one vote*). Raadsleden werden in het vervolg niet meer als individu gekozen, maar als vertegenwoordiger van een politieke partij. Er kwamen kieslijsten zoals we die nu kennen, met alle kandidaten op een rij, geordend per partij. In principe elke vier jaar trad de gehele raad af en werd opnieuw gekozen via het algemeen mannenkiesrecht. Hieraan gekoppeld was een stemplicht. Vrouwen kregen aanvankelijk alleen passief kiesrecht: zij mochten wel worden gekozen, maar niet zelf kiezen. Maar in 1922 kregen vrouwen ook het actief kiesrecht.

Met de gemeenteraadsverkiezingen van 1919 en 1923 werd dan ook de politieke omwenteling bevestigd. De verhoudingen in de raad veranderden grondig. Zoals in zoveel steden werden in Amersfoort de katholieken en socialisten de grootste partijen in de raad. Verder nam als gevolg van de evenredige vertegenwoordiging het aantal fracties in de raad sterk toe. Kleine minderheidsgroeperingen konden dankzij de lage kiesdrempel met meer of minder succes een gooi doen naar het raadslidmaatschap. In de jaren 1923-27 en 1935-39 waren er acht fracties in de raad die uit 23 (jaren '20) of 25 (jaren '30) leden bestond. Partijafdelingen van landelijke partijen domineerden, maar in de jaren '30 was ook een lokale partij in de raad vertegenwoordigd.

Aan de eerste gemeenteraadsverkiezingen onder dit stelsel, op 20 mei 1919, namen slechts vijf partijen deel. De campagne verliep tamelijk rustig, om niet te zeggen tam. Eensgezindheid leek het devies van alle partijen. Bijna iedereen afficheerde zich als de verdediger van het algemeen belang. In die constellatie waren de verschillen tussen de partijen gering. Zo de loale afdelingen al over een duidelijk gemeentelijk programma beschikten, waren er (nog) geen duidelijke strijdpunten. *“De samenleving is een geheel, en door aan de verschillende samenstellende deelen de gezonde voorwaarden voor een normale ontwikkeling te geven wordt dat geheel kerngezond en krachtig,”* aldus de katholieke Eembode. *“Bij ons Katholieken bestaat de gunstige gelegenheid aldus te werken – en ook de lust en de toewijding voor dien, vereischte arbied is bij onze vertrouwensmannen aanwezig.”*⁴⁸ Alleen de SDAP gaf op hun verkiezingsbijeenkomst, woensdagavond 14 mei, te kennen de belangen van de arbeiders voorop te stellen. Maar ook bij deze partij werden de spreekwoordelijke messen niet geslepen. Raadslid Overeen deelde in zijn verkiezingstoespraak zelfs complimentjes uit aan B&W omdat het college de laatste tijd regelmatig ‘aan de rechtvaardige eischen der bevolking’ had voldaan.⁴⁹

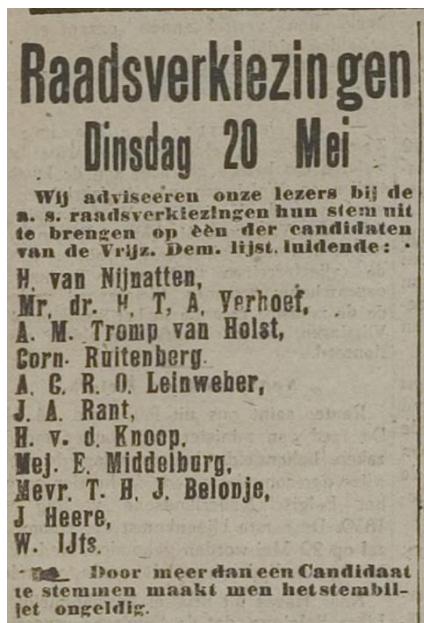
Geen partijpolitiek in den Raad. :: De Gemeenteraad moet zijn eene vertegenwoordiging van ALLE groepen der burgerij en NIET van EEN partij. :: STEM T DA AROM OP DE **VRIJZINNIGE LIJST** de eerste lijst van uw stembiljet in kieskring I en II, de vierde lijst in kieskring III.

Wenscht gij Amersfoort **VOORUIT** te brengen, door de belangen van **ALLE** standen te dienen, stemt dan de **VRIJZINNIGE LIJST** de eerste lijst in Kieskring I en II de vierde lijst in Kieskring III ::

De vrijzinnigen verwierpen bij de eerste gemeenteraadsverkiezingen onder het algemeen kiesrecht alle partijpolitiek en riepen op te stemmen voor het algemeen belang (NAC 17-5-1919)

⁴⁸ De Eembode 13-5-1919

⁴⁹ NAC 17-5-1919

Ondanks de tamme campagne betekende de uitslag een politieke aardverschuiving. De liberalen, die vanouds het stadsbestuur had gedomineerd, keerden terug met vijf raadsleden, aanzienlijk minder dan voor 1919 en ook nog eens verdeeld. Een vrijzinnig-democratische en een meer conservatieve groepering spleten de liberalen in twee fracties. De liberalen verloren aan alle concurrenten veel stemmen. De rooms-katholieken werden bijvoorbeeld de tweede partij met vijf zetels en de ARP behaalde drie zetels. Grote winnaar was echter de SDAP met bijna 30 % van de stemmen. De socialisten breidden hun fractie uit van twee naar zes leden. De eerste verkiezing onder het algemeen kiesrecht was dus een overwinning geworden voor links: zij verwierven elf zetels tegen acht voor rechts (zie tabel 1).

ADDE 15-5-1919. De vrijzinnig-democratische lijst bevatte twee vrouwen. Toen in 1921 een VDB-wethouder de stad verliet, kwam er voor Mej. E. Middelburg een plaatsje vrij in de gemeenteraad.

In 1923 werd de verkiezingscampagne vooral vanuit katholieke zijde al steviger ingezet. De katholieke Eembode maakte vooral de rechts-links tegenstelling inzet van de verkiezingen. *“Wanneer de Roomsche Kiesgerechtigden allen trouw hun plicht doen, kunnen er acht Katholieke Raadsleden worden gekozen. En wanneer de verwante Christelijke groepen van hun kant voor een behoorlijke machtsontplooiing zorgen, is de meerderheid van den Raad rechts te formeeren.”*⁵⁰ Daarnaast organiseerden de katholieken meerdere propagandavergaderingen, een propaganda rijwieltocht en een propaganda wandeltocht door de stad.⁵¹

De goede verkiezingscampagne van de katholieken betaalde zich uit. Voor het eerst mochten ook de vrouwen stemmen en dit leidde tot een ruk naar rechts; de confessionele partijen haalden de meerderheid. De rooms-katholieken en de ARP wonnen beide een zetel, terwijl de CHU met twee raadsleden zijn intrede deed. Aan de linkerkant ging de vrijzinnig democratische partij terug met één zetel en ook de SDAP verloor een zetel, nog wel aan een communist.

De collegeonderhandelingen in 1919 en 1923 verliepen tumultueus. Centraal stond de vraag: moet er een socialist in het college? De oude collegepartijen stonden in principe niet afwijzend tegenover de SDAP, maar de socialisten manoeuvreerden zichzelf steeds naar de zijlijn. Na de verkiezingen van 1919 kwam de partij met een 'urgentieprogramma' en verlangden dat de coalitiepartners zich hieraan zouden conformeren.⁵² Die weigerden dat natuurlijk (acceptatie zou immers inhouden dat de politieke agenda volledig bepaald zou worden door de socialisten) en de SDAP trok zich terug uit de onderhandelingen. De traditionele collegepartijen keerden terug: de katholieken en antirevolutionairen leverden de wethouders J.W. Jorissen respectievelijk N. Vels Heijn. De beide liberale fracties, samen kleiner dan de SDAP, leverden ook twee wethouders, waaronder de vrijzinnig democraat C. Ruitenberg (VDB).

In 1921 trad wethouder H. Th. A. Verhoef (VDB) af omdat hij de gemeente verliet. De SDAP-er Hofland werd nu wel geaccepteerd, maar zijn wethouderschap bleek geen succes. Hofland was vooral een gedreven politicus en miste de diplomatieke gaven van een bestuurder. Hij bemoeide zich overal mee en nam geen blad voor de mond. Zelfs zijn ambtenaren streek hij tegen de haren door zich overal in te mengen. Na de verkiezingen van 1923 bood de rechtse fractie de SDAP opnieuw een wethouderszetel aan, maar alleen wanneer Hofland geen kandidaat was, *“omdat zij zich niet kan vereenigen met de wijze,*

⁵⁰ De Eembode 10-4-1923

⁵¹ De Eembode 15-5-1923

⁵² GAA, secretarie 1811-1945, inv. nr. 54, Gemeenteraad van Amersfoort. Stenografisch verslag, 2-9-1919

waarop de heer Hofland zijn functie als Wethouder heeft meenen te moeten waarnemen."⁵³ De SDAP weigerde; met Hofland werd immers het hele socialistische beleid gediskwalificeerd. Uiteindelijk kwam er geen vervanger: het aantal wethouders werd teruggebracht van vier naar drie.

AE foto nr. 07337 Het college van B&W in 1919 (aan de vooravond van de gemeenteraadsverkiezingen). V.l.n.r. August Eijsink, H.Th.A. Verhoeff, J.W. Jorissen, N. Vels Heijn, allen wethouders, burgemeester J.C. graaf van Randwijck en gemeentesecretaris A.R. Veenstra. Na de verkiezingen maakte Eijsink plaats voor C. Ruitenberg.

Een kleine sociale revolutie

Zo veranderden als gevolg van het algemeen kiesrecht de politieke verhoudingen ingrijpend. Maar er waren meer veranderingen. Nieuwe gezichten traden toe tot het Amersfoorts bestuur. Door de partijvorming kwam een einde aan de sterk personalistische structuren. Politiek en bestuur werden in Amersfoort gedicteerd door een beperkt aantal families; zonen erfden publieke functies van hun vader alsof het privébezit betrof. Adellijke titels en dubbele namen kwamen voor. Hoewel ook na 1920 nakomelingen van dergelijke Amersfoortse regentenfamilies deel uitmaakten van de gemeenteraad, was aan hun dominante positie een einde gekomen. Nieuwe mensen traden toe tot het politieke bedrijf, niet op grond van afkomst en bezit, maar op grond van bestuurlijke vaardigheden, interesses en specifieke deskundigheden. De raad was meer dan ooit tevoren een afspiegeling van de Amersfoortse samenleving.

De nieuwe generaties weken op verschillende aspecten af van de oude gemeenteraadsleden (zie tabellen).

- Het algemeen kiesrecht bracht aanvankelijk een aanmerkelijke verjonging van de raad. In de raad van 1890 was niemand jonger dan 40 jaar, terwijl er in de raad in 1922 een lid zat dat nog geen 30 jaar oud was. Opvallend mag heten dat deze 'vergroening' aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog volledig was verdwenen: anno 1939 bestond de raad vooral uit vijftigers en was de raad, zelfs in vergelijking met 1890, behoorlijk vergrijsd.
- In 1890 waren al veel leden afkomstig van buiten Amersfoort en dit aantal nam na 1917 verder toe. Nog maar een minderheid van 20-25 % was binnen de gemeentegrenzen geboren. Opvallend veel raadsleden waren afkomstig uit de provincies Friesland en Groningen; de meest befaamde onder hen Berend Noordewier, die in Noordhorn zijn wieg had staan.

⁵³ GAA, secretarie 1811-1945, inv. nr. 54, Gemeenteraad van Amersfoort. Stenografisch verslag, 4-9-1923

- Anno 1890 was de meerderheid van de raad nederlands hervormd. Het algemeen kiesrecht bracht een raad die meer een afspiegeling was van het Amersfoorts religieuze palet. Wel waren na 1917 de onkerkelijken - SDAP- en VDB-raadsleden - oververtegenwoordigd. Daarentegen verdwenen uit de raad sommige godsdienstige minderheidsgroeperingen, zoals de joden en oud-katholieken, die vanouds op grond van hun intellectuele en economische status een zetel hadden bezet.
- De raad was voor 1917 - het is al herhaaldelijk betoogd - een respectabel college, dat bestond uit mensen met een hoog inkomen uit een vrij beroep of uit een overheidsbetrekking. Met de invoering van het algemeen kiesrecht 'proletariseerde' de raad. Eenvoudige werknemers en (spoorweg) ambtenaren traden toe en verdrongen de meer respectabele beroepen. Wel bleef de economische elite (middenstand en werkgevers/fabrikanten) sterk vertegenwoordigd.

Kenmerken van raadsleden in Amersfoort 1890-1939

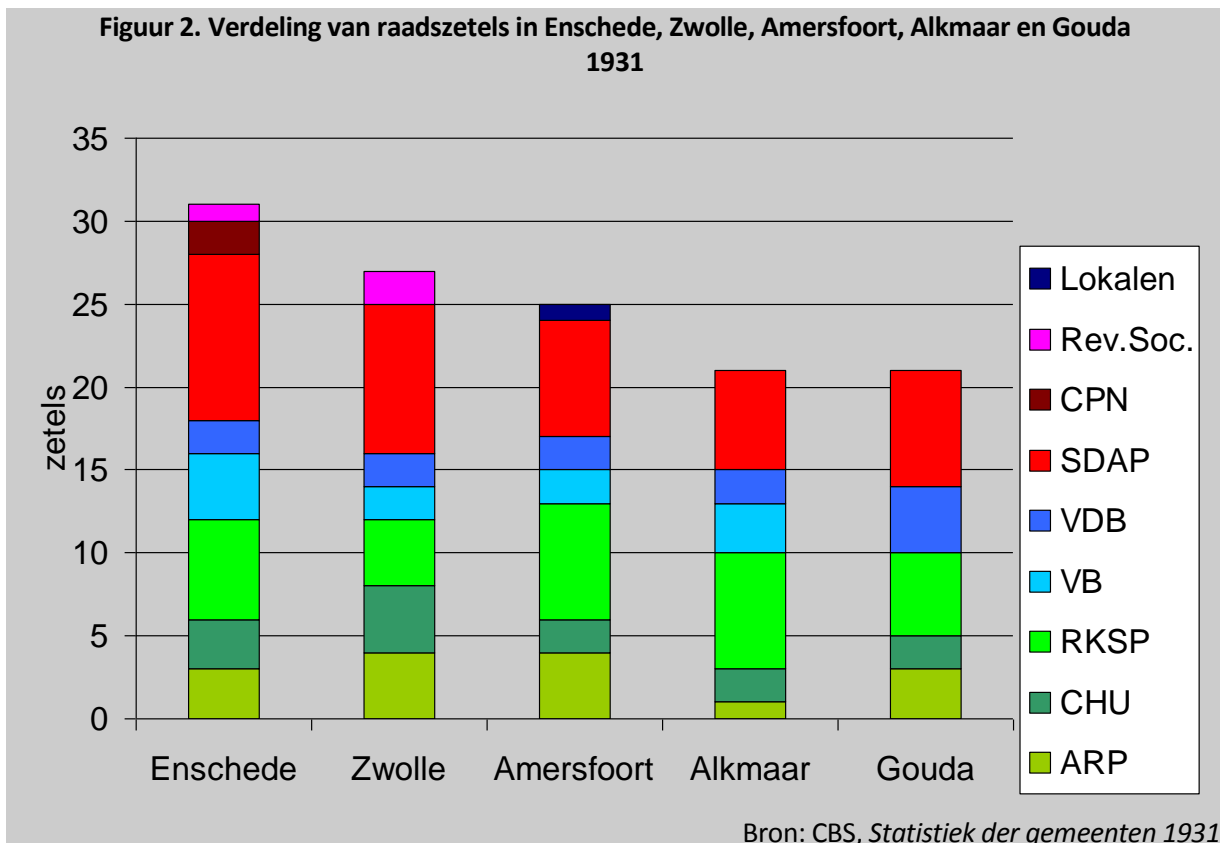
De leeftijd				De geboorteplaats			
	1890	1922	1939		1890	1922	1939
<40 jaar	0	7	2	Amersfoort	5	4	6
40-49 jaar	7	3	4	Utrecht/Heuvelrug/Veluwe/Gooi	3	2	5
50-59 jaar	4	6	14	Overige	6	13	13
60> jaar	3	3	4	totaal	14	19	24
totaal	14	19	24				
De godsdienstige overtuiging				Het beroep			
	1890	1922	1939		1890	1922	1939
rk	1	5	7	ambtenaar (overh.& spoor)	6	1	5
ok	1	1		vrije beroepen	3	4	2
nh	9	4	5	kooplieden/middenstand	2	4	4
waals/rem	2	0	1	werkgever nijverheid	2	2	5
ger		2	3	werknemer nijverheid	0	6	5
joods	1	1		overige	1	2	3
geen		6	8	totaal	14	19	24
totaal	14	19	24				

Bron: Archief Eemland, Bevolkingsregister; GV 1890 en Provinciale Almanak 1922 en 1939

Verzuilde politiek (1923-1940)

Gemeentepolitiek in de jaren twintig en dertig

De periode na 1923 werd in de gemeentepolitiek gekenmerkt door stabiliteit. Partijen verloren of wonnen af en toe een zetel, maar tot structurele machtswijzigingen leidde dit zelden. Amersfoort was een stad met een rooms-rode meerderheid en week hierbij niet fundamenteel af van andere middelgrote steden zoals Enschede en Alkmaar (zie figuur 2). Binnen deze groep steden had de keistad wel typische kenmerken: vergeleken met andere steden haalden de rooms-katholieken voor 1940 relatief veel stemmen en de sociaal-democraten relatief weinig. Daarnaast waren de christelijke fracties opvallend sterk vertegenwoordigd en waren de liberalen juist kleine groeperingen.

Hoewel de SDAP na 1923 de grootste partij was, haalden de confessionele partijen samen ('rechts') voortdurend een meerderheid. Het confessionele blok werd gedomineerd door de katholieken. De RKSP was voortdurend de tweede partij van de stad. Binnen het protestantse volksdeel zag de ARP na het goede verkiezingsresultaat in 1919 (ruim 18 % van de stemmen) bijna voortdurend stemmen wegvloeiën naar de CHU. De lokale afdeling van de ARP wist dus niet te profiteren van de populariteit van de minister-president H. Colijn, die in de jaren '30 bij landelijke verkiezingen overal veel extra stemmen trok.

Links werd gekenmerkt door de afwezigheid van een sterke liberale stroming, zoals reeds vastgesteld. De liberalen in de raad vormden een kleine fractie die verdeeld was in een conservatieve stroming, vertegenwoordigd door de Liberale Staatspartij, en een progressieve vrijzinnig-democratische stroming. Laatstgenoemde groepering viel in de jaren '30 sterk terug om na de oorlog in de PvdA op te gaan. Links werd electoraal dus volledig gedomineerd door de sociaal-democraten.

Tabel 1. Raadszetels in Amersfoort 1919-1939

	1919	1923	1927	1931	1935	1939
Antirevolutionaire Partij (ARP)	3	4	4	4	3	3
Christelijk Historische Unie (CHU)		2	3	2	3	4
Rooms-Katholieke Democratische Partij (RKDP)					1	
Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP)	5	6	6	7	6	7
Confessioneel	8	12	13	13	13	14
Vrij liberalen	2					
Liberale Staatspartij		2	2	2	2	2
Vrijzinnig Democratisch Bond (VDB)	3	2	2	2	1	1
Liberaal	5	4	4	4	3	3
Sociaaldemocratische Arbeiders Partij (SDAP)	6	5	6	7	8	7
Communistische Partij in Holland (CPH)		1				
Socialistisch	6	6	6	7	8	7
Onafhankelijken		1				
Amersfoorts belang				1	1	1
Overigen	0	1	0	1	1	1
Totaal	19	23	23	25	25	25

De partijen wonnen hun aanhang tamelijk verspreid over de stad, zoals blijkt uit tabel 2. Hierin staat de uitslag van de verkiezingen voor de Provinciale Staten in 1935 naar wijk uitgesplitst. Een plusteken (+) geeft aan dat een partij in een stemdistrict significant⁵⁴ beter scoorde dan het stedelijk gemiddelde, een minteken (-) dat een partij significant minder scoorde en een punt (.) dat de partij gemiddeld scoorde. Per wijk waren er meerdere stemlokalen, zodat er ook meer plusjes of minnetjes te verdienen waren: zo scoorde de SDAP in de zeven stemlokalen in het Soesterkwartier drie maal relatief goed, één maal relatief slecht en week de partij in de overige drie stemlokalen niet significant af van het gemiddelde.

Tabel 2. Uitslagen van de verkiezingen voor de Provinciale Staten per wijk, 1935.

	aantal stemlokalen	RKSP	ARP-CHU	klein rechts	Liberalen	SDAP	klein links	NSB
Stadskern	8	++.... --	++..... -	+..... -	+.....-	+..... ---
Nederberg	3	...	+..	+..
Soesterkwartier	7	++.....-----	+++... -	++.....	.- ----
Kruiskamp	2	+	+	+	..
Arnhem-Vermeerkwartier	1	.	+
Leusderkwartier	3	..-	+..	..-	+..
Bergkwartier	4	..--	+++.	..--	..--	+...

Bron: Luigjes.

⁵⁴ Significant is hier: een afwijking meer dan de standaarddeviatie.

De uitslag van de verkiezingen hing nauw samen met de godsdienstige samenstelling van de wijken en met het welvaartsniveau van de bewoners. De SDAP en RKSP scoorden vooral goed in de arbeiderswijken het Soesterkwartier en de Kruiskamp en slecht op de villawijk Berg. Daarbij verwierven de katholieken ook aanhang in de oude stadskern, maar trokken zij daarentegen weinig stemmen in het Leusderkwartier. Hier had de SDAP in de complexen gemeentewoningen juist veel aanhang. De ARP en CHU waren vooral in het centrum sterk (in de omgeving van het huidige Flintterrein), alsmede in het Vermeerkwartier. In beide stadsdelen woonden relatief veel gereformeerden. Het zal de Amersfoortse lezer niet verbazen dat de liberalen veel aanhang verwierven in het Bergkwartier.

AE 153 CHU, inv.nr. 5
Om uit te delen tijdens de campagne van de CHU.

Deze verdeling op basis van godsdienst en welstand – de verzuiling – functioneerde als een stabilerende factor in de politiek en in de samenleving. De katholieken, protestanten, liberalen en socialisten, iedere zuil beschikte over eigen organisaties om het openbaar leven te reguleren: eigen media (kranten en omroepverenigingen), onderwijsinstellingen, beroepsverenigingen, culturele organisaties, sportverenigingen, etc.⁵⁵ De sterke maatschappelijke verdeeldheid die hiervan het gevolg was, leidde desalniettemin tot politieke stabiliteit dankzij de overkoepelende samenwerking tussen de leiders van de verzuilde bevolkingsgroepen. Elites van verzuilde organisaties vormden een netwerk van vriendschappen en dubbelfuncties. Een raadslid van een politieke partij was ook voorzitter van de woningbouwvereniging, bestuurslid van de bibliotheek, etc.⁵⁶ De curricula van David Gerritsen en A.M. Tromp van Holst kunnen als voorbeeld dienen van dergelijke netwerken.⁵⁷ David Gerritsen, raadslid van 1897-1917, was vooral op sociaal gebied zeer actief. Hij was onder andere vice-president van de afdeling Amersfoort van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, voorzitter van de Amersfoortse Toynbee-Vereeniging 'Ons Huis', bestuurslid van de NV 'Volkshuisvesting' en ondervoorzitter van afdeling Amersfoort van de 'Volksbond' Vereeniging tegen drankmisbruik. Tromp van Holst was raadslid van 1896-1919 en vervulde talloze functies op cultureel gebied, onder andere als voorzitter van de Oudheidkundige Vereeniging Flehite, voorzitter van de Anna Paulownabewaarschool en regent van de Armen de Poth. Beide heren kwamen elkaar op talloze bijeenkomsten tegen en hadden daarmee alle belang en gelegenheid om politieke meningsverschillen uit de weg te werken.⁵⁸ De soep werd dikwijls niet zo heet gegeten als hij werd opgediend. Maar het publiek werd tijdens verkiezingscampagnes vanuit een sterke ideologisch geladen retoriek benaderd om de kiezersgunst niet te verspelen.

Gemeenteraadsverkiezingen

Tijdens het interbellum waren de verkiezingscampagnes relatief kort, hooguit twee a drie weken. Dit had ook te maken, met het feit dat doorgaans een maand eerder al verkiezingen werden gehouden voor de Provinciale Staten, die overigens toen ook al lauw waren. Er werden in die tijd ook al borden in de gemeenten geplaatst, waarop de partijen hun posters konden plakken. Enkele dagen voor de verkiezingen reden auto's met wagens door de stad met grote verkiezingsplakkaten. En dan waren er natuurlijk nog de politieke manifestaties; doorgaans een avondbijeenkomst in een grote zaal, waar

⁵⁵ Lijphart, p. 47-67

⁵⁶ Lijphart, p. 68-76

⁵⁷ Informatie van Hans Smit.

⁵⁸ Lijphart, p. 106 en 116-130

landelijk en lokaal bekende sprekers het woord voerden, afgewisseld met gebed en/of optredens van koren en zangverenigingen. Ook politiek cabaret en/of toneelstukjes zorgden voor een vrolijke onderbreking van de avond.

De programma's van de lokale afdelingen waren beknopt; zij bestonden meestal een verzameling van tien à vijftien overzichtelijke punten die in principe op één velletje pasten. Elke partij legde zijn eigen accenten. De protestant-christelijken van de ARP en de CHU handhaafden hun nadruk op zedelijkheidskesties. Hoog op hun prioriteitenlijstje stonden bijvoorbeeld de bescherming van de openbare eerbaarheid, de handhaving van de zondagsrust en de verwijdering uit de schoolbibliotheken van alle godslasterlijke, immorele of revolutionaire literatuur.⁵⁹ De sociaaldemocraten richtten zich daarentegen vooral op de materiële aspecten van het leven: in de jaren dertig – diep in de crisisjaren – was 'Werk en welvaart' hun verkiezingsleuze. "Vrijheid, arbeid en brood voor heel ons volk", dat stond hoog op hun verlanglijstje. De liberale staatspartij stelde zich bescheiden op: "Het is niet de gewoonte van de Liberale Staatspartij den verkiezingsstrijd in te gaan met groote leuzen en dikke woorden, het behoort niet tot onze tactiek aanvallen op de kiezers te doen met gedonder van onbereikbare idealen en giftige leuzengassen. Onze strijdmethodes is zuiver defensief en eerlijk." Dat nam niet weg, dat deze partij sterk de nadruk legde op economische thema's: vrijheid voor ondernemers, lage belastingen en goed onderwijs.⁶⁰

Zo legde elke partij eigen accenten, maar één belangrijk thema hadden vrijwel alle partijen met elkaar gemeen: een afkeer van deelbelangen en partijpolitiek. Ondanks de politieke verzuiling – die toch duidelijk de samenleving zowel als politiek en bestuur in hun greep hadden – was het in de gemeentepolitiek *not done* te appelleren aan de eigen groep. Van de gekozen raadsleden werd verwacht dat zij uitsluitend en alleen het algemeen belang dienden, "want dat moet de richtlijn zijn, waarnaar de gemeentehuishouding bestuurd moet worden."⁶¹ Alleen de SDAP kwam er voor uit, dat zij vooral voor het arbeidersbelang opkwamen.

Uitslagen van de gemeenteraadsverkiezingen 1919-1939 in procenten						
	1919	1923	1927	1931	1935	1939
Antirevolutionaire Partij (ARP)	18,6	16,7	15,1	16,4	11,3	10,5
Christelijk Historische Unie (CHU)		10,4	10,8	9,6	13,4	16,8
Christen-Democratische Unie (CDU)				0,7	2,6	1,9
Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP)				1,0	1,5	
Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP)	26,4	25,4	24,2	26,4	22,5	24,5
Rooms-Katholieke Volkspartij (RKVP)		1,4	2,0			
Rooms-Katholieke Democratische Partij (RKDP)					3,5	0,6
Vrij-en Unioliberalen / Vrijheidsbond	8,7					
Liberale Staatspartij		7,0	8,9	6,8	6,9	7,0
Vrijzinnig Democratisch Bond (VDB)	16,6	6,9	6,7	6,8	4,1	6,5
Sociaaldemocratische Arbeiders Partij (SDAP)	29,8	23,7	25,4	28,0	27,5	25,4
Revolutionair Socialisten				0,6		
Revolutionair Socialistisch Arbeiderspartij (RSAP)					2,4	1,3
Communistische Partij in Holland/Nederland (CPH/CPN)		3,4	2,0	0,6	0,7	1,8
Amersfoorts Belang				3,1	3,6	4,4
Hardesmeets			0,7			
Leinweber			2,8			
Schiedges		1,7	1,4			
Onafhankelijken		3,4				
totaal	100	100	100	100	100	100,7

Op basis van Luigjes

⁵⁹ ADDE 15-2-1927. Zie ook de verschillende folders in het document 'afbeeldingen'

⁶⁰ Amersfoortsch Gemeentebelang. Uitgave van den Vrijheidsbond

⁶¹ Amersfoortsch Gemeentebelang. Uitgave van den Vrijheidsbond

Het college van B & W

Zoals de machtsverhoudingen in de raad zelden veranderingen ondergingen, zo werd ook de bezetting van de wethouderszetels door continuïteit gekenmerkt. De regie bij de collegeonderhandelingen had meestal de RKSP. Hoewel niet de grootste raadsfractie namen de katholieken een spilfunctie in als logische verbindingsschakel tussen liberalen, christelijken en sociaaldemocraten. De grootste partij in Amersfoort kwam minder in aanmerking voor de leidersrol. De SDAP manoeuvreerde immers voortdurend tussen twee koersen: die van een principieel-revolutionaire partij en van een pragmatische bestuurderspartij. Zelfs als de SDAP zichzelf niet revolutionair mocht vinden, het feit dat regelmatig de heersende maatschappelijke verhoudingen bekritiseerd werden, maakten de sociaaldemocraten een dubieuze partner tijdens coalitieonderhandelingen.

Misschien had de partij ook wel te grote persoonlijkheden om als regisseur van het Amersfoort politiek systeem te kunnen functioneren. Amersfoort heeft voor de oorlog twee belangrijke sociaaldemocratische bestuurders gekend: Hofland en Noordewier. Hofland, afkomstig uit Haarlem waar hij al in 1899 in de raad werd gekozen en later wethouder werd, was het type van de vurige propagandist, wiens belangrijkste oogmerk was de ideeën van het socialisme op de politieke agenda te krijgen. Hiermee was hij typerend voor de vroege socialisten. Hij gold als een drammer en maakte veel vijanden, ook in de eigen beweging. Het optreden van Noordewier daarentegen herinnert aan Wibaut in Amsterdam of Drees in Den Haag: de sociaaldemocratische gemeentebestuurder die vanuit de realiteit denkt en stapje voor stapje werkt aan verwezenlijking van de idealen: verheffing van de arbeid en sociale gerechtigheid. Hoewel volhardend, namen zij ook genoegen met een compromis en dat maakte hen acceptabel voor de collega's en (meer of minder) succesvol als bestuurder.

Tegenover deze markante bestuurders steken de meeste katholieke wethouders bleek af, met één uitzondering: J.W. Jorissen. Een wethouder als A.J. Spiekerman werd geroemd om zijn bescheidenheid en pragmatische houding, niet om zijn grote ideologische visioenen.⁶² Juist dergelijke bestuurders functioneerden evenwel uitstekend in het centrum van de macht: zij depoliteerden het politiek debat en vormden voor alle partijen een acceptabel regisseur van het politiek systeem. De katholieken leverden dan ook tot 1970 onafgebroken een wethouder.

Voor de overige wethouders gold het oude adagium: laat zitten wie zit, zolang hij bevalt en zijn partij niet al te veel de kiezersgunst verspeelt. Wethouders, die tien jaar of langer hun functie uitoefenden, waren dan ook geen uitzondering. Vooral de post financiën scheen een grote mate van continuïteit te vragen. Van 1914 tot zijn dood in 1934 werd de wethouderszetel bezet door N. Vels Heijn (ARP), van 1939-49 door H. van Galen Last (CHU) en van 1949-69 door C. van Zwol (CHU). Slechts enkele malen verloor een partij een wethouderszetel aan een andere partij. Zo kon ondanks voortdurende verkiezingsnederlagen VDB-wethouder C. Ruitenberg zich twaalf jaar (1919-31) handhaven. Pas in 1931 moest hij terugtreden ten gunste van Noordewier. De ARP moest zijn plaats in het college van B&W in 1939 afstaan aan de CHU, toen deze partij duidelijk meer aanhang genoot.

AE, foto nr 13467 Wethouder J.W. Jorissen (1927)

⁶² Zie zijn necrologie in: GAA, Stadsbestuur 1945-1974, inv. nr. 1575, Stukken betreffende benoeming, ontslag en overlijden van wethouders, 1947-1976, 1987

Twée markante wethouders

De katholieke wethouder Jorissen en de sociaaldemocratische wethouder Noordewier waren op hun manier de leiders van de twee grootste partijen in Amersfoort. Jorissen verwierf naam als vurig voorvechter van het katholieke volksdeel en als gerespecteerd arts en notabele, Noordewier als bevlogen sociaaldemocraat, maar vooral als uitmuntend bestuurder.

Jacobus Walterus Jorissen, geboren in 1871 in Haskerland (bij Heerenveen), vestigde zich na zijn studie voor arts in 1896 in Amersfoort.⁶³ Hij werd geneesheer aan het St. Elizabethgasthuis aan de Muurhuizen en was de drijvende kracht achter de modernisering van het ziekenhuis. In 1907 bij de opening van het nieuwe onderkomen aan de St Andriesstraat werd Jorissen directeur-geneesheer van het ziekenhuis. Verder bekleedde hij talloze maatschappelijke functies. Zo was hij in 1908 betrokken bij de oprichting van het Bureau Arbeidsrecht van de Amersfoortse vakverenigingen en werd hij in 1912 de eerste voorzitter van de katholieke bibliotheek. Bovendien was hij geneesheer aan het Rijksopvoedingsgesticht. Tijdens en na de Eerste Wereldoorlog onderscheidde hij zich in het vluchtelingenwerk voor het Rode Kruis.

'De dokter' maakte ook carrière in de gemeentepolitiek. In 1902 trad hij toe tot de raad en onderscheidde zich als een *'vechtlustig raadslid'*. 'Het Haantje' werd hij genoemd vanwege zijn vinnig ingrijpen dat overigens nooit onverteerbaar werd dankzij zijn goedmoedigheid en gevoel voor humor. In 1916 werd hij wethouder van maatschappelijk werk, een post waarin hij echter nauwelijq excelleerde. Volgens de krant was hij geen groot redevoerder en wekte hij zelfs de indruk onvoldoende dossierkennis te bezitten. In 1927 moest hij vanwege ziekte zijn politiek werk neerleggen. In 1929 overleed hij.

Hoe anders was Berend Noordewier (1889-1950), ook een noorderling zoals Jorissen.⁶⁴ Geboren in Noordhorn (Groningen) werkte hij vanaf zijn twaalfde als 'krullenjongen'. In 1908 vestigde hij zich in Amersfoort en ging als timmerman werken bij het aannemersbedrijf van C. Ruitenberg, in de jaren '20 wethouder van Openbare Werken. In 1922 richtte hij de Bouwassociatie Samenwerking op, een bouwbedrijf op coöperatieve grondslag. Het bedrijf bouwde o.a. de Paasheuvel in Vierhouten, het

onderkomen van de AJC, de Arbeiders Jeugd Centrale. Sinds 1919 was hij raadslid, waar hij de socialistisch voorman van het eerste uur, Hofland, na een machtsstrijd overvleugelde. In 1931 werd hij wethouder van Openbare Werken, Volkshuisvesting en Grondbedrijf, de eerste fulltime wethouder van Amersfoort. In die jaren '30 poogde hij door een grootschalige werkverschaffing (Bosbad, groenvoorzieningen) de werkloosheid te bestrijden. Met zijn optreden bewees de SDAP volledig *regierungsfähig* te zijn. *"Zijn rechtschapenheid, zijn onkreukbaarheid en zijn warme menselijkheid waren even spreekwoordelijk als zijn tact en bekwaamheid in bestuursaangelegenheden,"* aldus de krant bij zijn overlijden.

AE foto nr AFT003001105 Noordewier op latere leeftijd

Tijdens de oorlog was hij korte tijd burgemeester, als opvolger van Van Randwijck. In die functie onderscheidde hij zich door zijn verzet tegen anti-joodse maatregelen. Zo was hij één van de twee Nederlandse burgemeesters die weigerden aan de stadsgrenzen bordjes te plaatsen met 'Joden niet gewenst'. Toen deze toch geplaatst werden, verwijderde hij ze hoogstpersoonlijk.⁶⁵ Na zijn ontslag in 1943 maakte hij in feite onderdeel uit van een schaduwbestuur, dat naast het chaotische NSB-bestuur functioneerde om bijvoorbeeld de voedselvoorziening van Amersfoort in stand te houden. Na de oorlog

⁶³ *De Eemlander*, 4-5-1920, *Amersfoortsch Dagblad De Eemlander*, 10-8-1929

⁶⁴ Gerritsen-Kloppenburger, Berend Noordewier, In: *Utrechtse biografieën*, p. 128-132; *Dagblad voor Amersfoort*, 18-11-1950

⁶⁵ Zie Presser, *Ondergang* I, p. 409 en II 112.

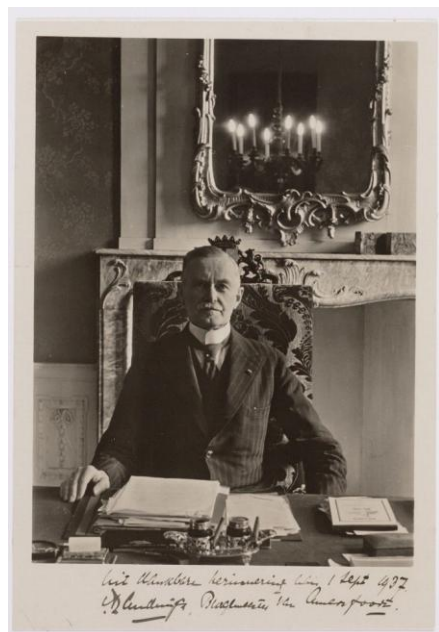
keerde hij terug als wethouder (1945), interim-burgemeester (1946) en lid van Gedeputeerde Staten (1946-1950).

Jules Cornelis, graaf van Randwijck.⁶⁶

Burgemeester van Amersfoort gedurende deze periode was graaf van Randwijck. Van Randwijck was de langstzittende burgemeester van Amersfoort in de 20e eeuw. Hij was burgemeester van 1912 tot 1940 en ook nog korte tijd in 1945. In die periode groeide de stad uit van een provinciestadje met een garnizoen tot een moderne diensten- en industriestad. Hij wist deze transformatie, die ook zijn weerslag had op het stadsbestuur, deskundig te regisseren.

Van Randwijck werd geboren in Den Haag op 3 juli 1874. Zoals zijn voorgangers Van Asch van Wijck en Schimmelpenninck stamde hij uit een regentengeslacht, dat enkele ministers had voortgebracht. Het was niet meer dan logisch dat Van Randwijck in 1900 een dame van adel huwde: Jkv. Cornelia Henriette de Jonge. Op de middelbare school zat hij in de klas met Van Karnebeek, die later carrière zou maken als minister van buitenlandse zaken en Van Lynden van Sandeberg, later commissaris van de koningin in de provincie Utrecht.

Van Randwijck was dus bestemd voor een hoge, bestuurlijke carrière. Tot 1917 volgde hij de geijkte wegen daartoe. Hij studeerde rechten in Utrecht en promoveerde in 1899. Hij werd ambtenaar in Leeuwarden en vervolgens in Den Haag, waar hij de reorganisatie van de politie leidde, een nieuwe bouwverordening ontwierp (in het kader van de Woningwet 1901) en het bordeelverbod instelde. In 1912 werd hij benoemd tot burgemeester in Amersfoort. De volgende stap in zijn carrière zou Groningen moeten zijn, waartoe hij in 1917 werd geroepen. Hij wees het aanbod echter af en sindsdien kwam van

een andere post niets meer. Dat heeft hem ongetwijfeld pijn gedaan. In zijn herinneringen schrijft hij herhaaldelijk hoe tevreden hij was in Amersfoort. Was dit gemeend of een legitimatie achteraf? Zijn onvoltooide herinneringen wekken de indruk van een ijdel man, die verschillende pagina's besteedde aan alle onderscheidingen die hij wel en niet had ontvangen.

Hoe het ook zij, Amersfoort behield hierdoor een bestuurder, die voor Amersfoortse begrippen misschien uitzonderlijk was. Van Randwijck was een voortreffelijk bestuurder en een geboren voorzitter. Iemand die Amersfoort op de kaart wilde zetten. Door zijn afkomst beschikte hij over een uitgebreid lobby-netwerk, dat hij regelmatig in het stadsbelang wist te benutten. Hij was bijvoorbeeld van 1916 tot 1924 voorzitter van de Vereniging Nederlandse Gemeenten. Dat nam niet weg dat hij ook wel pijnlijke nederlagen leed; bij de kwestie over het Amsterdam-Rijnkanaal legde hij het af tegen Mussert en de Amsterdamse lobby.

AE Foto nr 07303 Burgemeester J.C. graaf van Randwijck in zijn werkkamer in het stadhuis aan de Westsingel. Foto ter gelegenheid van zijn 25-jarig ambtsjubileum (1937)

Van Randwijck was een echte burgervader, die voor iedereen open stond en tijd had. Zo kwamen in de jaren '30 werklozen op zijn spreekuur vragen om werk; bij de evacuatie in 1940 zwaaide hij (letterlijk) menig burger uit. En zoals een burgervader betaamt, stond hij in het politieke bedrijf boven de partijen. Hij was partijloos, democraat in hart en nieren. Zijn bijnaam, 'rode baron', die hem in zijn studietijd was verleend, wekte misschien bij zijn aantreden bij sociaaldemocraten optimistische verwachtingen, maar deze werden snel getemperd. Zijn sympathie ging uit naar wethouders met visie en daadkracht, van

⁶⁶ Zie F. Vogelzang, in Eemlandse biografieën; Schets van zijn ambtelijk leven (handschrift uit 1961) en GAA, documentatiemappen.

welke richting zij ook waren: rooms, rood, liberaal of antirevolutionair. Hij kon het dan ook uitstekend vinden met Noordewier, jarenlang wethouder en tijdens de oorlog korte tijd zijn opvolger als (waarnemend) burgemeester. Zijn 'in memoriam' bij de dood van Noordewier in 1950 was een indrukwekkende afscheidsgroet.

Van Randwijck leek in de eerste plaats een pragmatisch bestuurder. Hij werd minder gedreven door een samenhangende visie op de gemeentelijke taken en het functioneren van het bestuur. De oprichting van de gemeentebedrijven (het grondbedrijf, waterleidingbedrijf, woningbouwbedrijf, etc) bekeek hij met de blik van een manager die een maatschappelijk probleem moet oplossen, meer dan van een politicus die de samenleving naar een geïdealiseerd vergezicht wil leiden.

In 1939 bereikte hij de pensioengerechtigde leeftijd, maar hij bleef vanwege de oorlogsomstandigheden aan tot 31 december 1940. Na de bevrijding keerde hij terug en zat opnieuw de gemeenteraad voor van 7 mei tot 16 november 1945. Toen nam hij definitief afscheid, maar hij bleef in Amersfoort wonen. Zoals collega's als Molendijk en Schreuder vond hij de stad een te prettige woonplaats om te verlaten. Op 2 november 1962 stierf hij, 88 jaar oud.

Gemeentebestuur: een nieuwe managementcultuur

Vanaf de jaren twintig werden de politieke tegenstellingen tijdens de gemeenteraadsverkiezingen steeds steviger aangezet. De Eembode verklaarde dit uit het toegenomen belang van de gemeentepolitiek: *"De uitbreiding van de gemeentebedrijven, de vermeerderde werkzaamheden op sociaal gebied, de uitvoering van allerlei rijkswetten hebben de taak en werkzaamheden van de gemeenteraden aanzienlijk verzwaaard."*⁶⁷ En daarmee het politiek bedrijf en de keuzes steeds belangrijker gemaakt.

Desondanks vertaalde de politieke veranderingen zich slechts mondjesmaat in een wijziging van het gemeentelijk beleid, in vergelijking met de periode voor de Eerste Wereldoorlog. Nog steeds greep de gemeente in wanneer de markt faalde of de landelijke overheid beleidsproblemen op het bordje van de gemeente legde. Wel vond er geleidelijk een zekere professionalisering plaats. Bestuurlijke talenten als burgemeester Van Randwijck en wethouder Noordewier kwamen bovendien.

Ook het ambtenarencorps veranderde van samenstelling. Met het toenemen van het aantal gemeentelijke taken nam na 1890 het aantal ambtenaren gestaag toe. Vooral de 'ondernemende overheid' vergde veel mankracht. Het ambtelijk apparaat – voordien bestaande uit enkele klerken, politieagenten en een klein legertje gemeente-onderwijzers – groeide met uitvoerend personeel, vooral handarbeiders. Zij werkten op de gasfabriek, of het slachthuis, bij de gemeentereiniging of de openbare werken. De gemeente werd een grote werkgever, die honderden mensen in dienst had. De bestuurders en topambtenaren traden op als managers van een groot bedrijf.

Tegelijk nam de invloed van het Rijk fors toe dankzij de invoering van het gemeentefonds 1929, waaruit het rijk uitkeringen verstrekt aan gemeenten. Met het gemeentefonds beoogde de overheid welvaartsverschillen tussen gemeenten te verevenen en te komen tot een gelijke belastingdruk. Gemeenten krijgen sindsdien uit dit fonds jaarlijks een bedrag, gebaseerd op het aantal inwoners, hun draagkracht en het uitgavenniveau van de gemeente. In de loop van de jaren '30 jaren bleek dat het gemeentefonds de invloed van de rijksoverheid aanmerkelijk had vergroot. Het rijk dwong via het fonds de gemeente in 1932 en 1933 tot verschillende bezuinigingsrondes. Daarnaast werden in 1935 de gelden voor het werklozenbeleid ondergebracht in een apart Werkloosheidssubsidiefonds. Hiermee werden zogenaamde doeluitkeringen in het leven geroepen: rijksuitkeringen die aan een vastgesteld beleidsdoel moesten worden besteed. Hiermee bereikte de rijksinvloed zijn hoogtepunt: gemeente mochten zelfs niet meer beslissen waar ze hun geld aan uitgaven. Het was het einde van de gemeentelijke financiële autonomie.

Het gemeentebestuur kreeg dus een bezuinigingsdoelstelling opgelegd. Onder het motto van 'de franje afknippen' bespaarde de gemeente op van alles: zo werden in 1934 een aantal straatlantaarns verwijderd.⁶⁸ Subsidies (bijvoorbeeld aan de Amersfoortsche Autobusdienst⁶⁹) werden verminderd of

⁶⁷ De Eembode 15-5-1923

⁶⁸ GV 1931-35, p. 98

⁶⁹ GV 1931-35, p. 101

geschraapt. Vaste krachten die met pensioen gingen, werden vervangen door mensen met een los contract.⁷⁰ De wethouders moesten een loonsverlaging van 10 % accepteren en ook het presentiegeld voor de gemeenteraadsleden ging omlaag. Alleen op het burgemeestersalaris (dat grotendeels door het rijk werd betaald) werd niet bezuinigd.⁷¹

De bezuinigingen werden evenwel teniet gedaan door de extra uitgaven voor werklozenzorg en steunverlening. Een gedeelte van dit bedrag kon men bij het rijk verhalen,⁷² maar tegen een zekere prijs: de gemeente verloor op het gebied van werklozenbeleid haar beleidsvrijheid. Herhaaldelijk dwong het rijk de gemeente te korten op de uitkeringen en onstond grote irritatie. Men voelde zich gechanteerd.

Desondanks kreeg de gemeente de financiën redelijk op orde. In de periode 1931-35 boekte het stadsbestuur een tekort van f 200.000, maar de gemeente had in de jaren '20 voldoende reserves opgebouwd om dit tekort op te vangen. Ook politiek bleef het rustig. De rijksbezuinigingen leidden wel tot soms heftige debatten in de gemeenteraad, maar tot een breuk in het college van B&W kwam het niet (zoals bijvoorbeeld wel in Amsterdam). Zelfs niet toen wethouder Noordewier zich bij de stemming over de beruchte steunverlaging op 24 juli 1934 in het kamp der tegenstemmers voegde. De door het rijk afgedwongen verlaging van de steun werd geaccepteerd met 13 stemmen voor en 8 stemmen tegen (5 SDAP-ers, 1 OSP-er, 2 VDB-ers).⁷³ Desondanks was het optreden van Noordewier geen aanleiding om de SDAP uit het college te stoten.

Oppositie buiten en binnen de gemeenteraad

Ook buiten de gemeenteraad bleef het in de jaren dertig rustig. Van sociale onrust was weinig te merken: werkloosheidsoproeren, die in Amsterdam (het Jordaanoproer) en Utrecht uitbraken,⁷⁴ bleven in Amersfoort uit. Nu had Amersfoort sowieso geen traditie van 'buitenparlementaire' oppositie. De kermiskwestie had in 1903-1904 een grote adresbeweging veroorzaakt (zie hoofdstuk 1) en in de jaren twintig was het milieu korte tijd aanleiding om in het geweer te komen. De fabrieken uit Veenendaal en de zijdefabriek de Enka in Ede vervuilden de Lunterse Beek, die anno 1928 een ondragelijke stank in de stad verspreidde. Er werd een Comité van Actie opgericht, maar de gemeente deed niets. De provincie (Gedeputeerde Staten) gepen echter in en zorgde dat de ergste overlast ophield, waarna het Comité zich ophieft.⁷⁵

Klaarblijkelijk werkte het politiek systeem vrij behoorlijk. Het eventuele ongenoegen kreeg ook via de Gemeenteraad een stem. Weliswaar een kleine stem, want het verzuilde politieke systeem bewees voortdurend zijn politieke stabiliteit in het geringe aantal stemmen voor de partijen die buiten dit verzuilingsstelsel stonden. Bij de verkiezingen in de periode 1919-1969 behaalden de 'niet-regierungsfähige' partijen slechts 19 van de te behalen 338 zetels (= 5,6 %). Dit relatief lage aantal hing samen met de kiesdrempel die voor de gemeenteraad door het beperkt aantal beschikbare zetels veel hoger is dan voor de Tweede Kamer.⁷⁶ Voor de oorlog behaalden alleen de CPH en Amersfoorts Belang een zetel, terwijl in 1923 een 'onafhankelijke kandidaat' de eed aflegde.

Klein links was van weinig betekenis in Amersfoort. In andere middelgrote steden hadden de linkse splinters veel meer aanhang (zie figuren 2 en 3). Nadat de communisten in 1923 een raadszetel hadden gewonnen, marginaliseerde de CPN snel. Ideologische conflicten tussen 'Stalinisten' en 'Trotskisten' spleten de partij uiteen. Geen van beide stromingen haalden nadien bij verkiezingen nog een zetel. Wanneer de communisten en revolutionair socialistische (de partij van 'Trotskist' Sneevliet) echter in 1935 en 1939 samen hadden gewerkt, hadden zij voldoende stemmen voor één zetel verworven. In 1932 trad een groep radicalen uit de SDAP en richtten de Onafhankelijke Socialistische

⁷⁰ GV 1931-35, p. 47

⁷¹ GV 1931-35, p. 1-2

⁷² 35-75 % van de uitgaven voor steun werden door het rijk betaald.

⁷³ GAA, Stad 1811-1945, inv. nr. 69, Vergadering van de gemeenteraad 1933-34, p. 118

⁷⁴ Kielich, Jordaners op de barricaden; Nijhof, Schrage en Sturkenboom, p. 74

⁷⁵ GAA, inv.nr. 3133, 1928, p. 9-12

⁷⁶ In de Tweede Kamer behaalden de kleine partijen 6-18 % van het totaal aantal zetels, zie Lijphart, p. 150-151.

Partij (OSP) op. In Amersfoort ging één SDAP-raadslid verder als OSP-er, maar deze verdween in 1935 uit de raad.

Links-confessionele partijen waren alleen in het katholieke kamp van betekenis. Voor de oorlog wisten progressieve katholieke partijen regelmatig 1 a 2 % van de RKSP af te snoepen. Het slechtste resultaat van de Katholieke Staatspartij, in 1935, viel samen met een resultaat van 3 % en een raadszetel voor de Roomsche Katholieke Democratische Partij.

Bovenstaande partijen vormden radicale splinterzuilen, die het systeem in zekere zin bevestigden.⁷⁷ In de vertegenwoordigende organen werden zij dan ook gedoogd: zij mochten hun programma uitleggen, maar werden buiten de coalitie- en besluitvorming gehouden. De echte critici van het systeem waren vooral lokale figuren en partijen die zich niet gebonden voelden door een landelijk bestuur dat hen tot compromissen dwong. En volslagen buitenstaanders, zoals de NSB.

AE, bibliotheek D 1197

De Onafhankelijken verzetten zich tegen het politiek gehaspel van de overige partijen. Als enige partij kwamen zij op voor de belangen van alle gemeentenaren.... (1923)

Vanaf 1923 deden verschillende eenlingen een gooi naar het raadslidmaatschap. Sommige lijsten werden gedragen door bekende Amersfoorters die zich bij een gevestigde partij niet thuisvoelden en op eigen kracht een zetel hoopten te winnen. Zij appelleerden dikwijls aan gevoelens van ontevredenheid onder de middengroepen en benadrukten het zuiver lokale accent in hun - dikwijls mager - programma. Deze eerste protestpartijen stuitten in de kranten soms wel op enig begrip. De zogenaamde 'ontevredenheids'-candidaten gaven immers een stem aan *“die kiezers, die over den loopenden gang van zaken in onze gemeente, ontevreden zijn. Derhalve zullen dat personen moeten zijn, die 'n geheel onafhankelijke positie in Amersfoort nemen en zonder gebonden te zijn aan het een of ander partijprogramma hun meening in den Raad naar voren brengen. Inderdaad kan op deze wijze de koe bij de horens gevat en getracht worden misstanden uit den weg te ruimen, die thans nog voortduren, en met den dag als 't ware worden aangevuld.”*⁷⁸

Een voorbeeld van zo'n 'ontevredenheids-candidaat' was A.C.R.O. Leinweber die voor de vrijzinnig democraten raadslid was geweest, maar was afgetreden toen zijn broer niet werd gekozen tot gemeente-ontvanger. Hij nam in 1927 tevergeefs met een eigen lijst deel aan de verkiezingen.⁷⁹ Succes had de secretaris van de huurcommissie, J.S. Magnin, die in 1923 als 'onafhankelijke' een zetel veroverde, maar het al na een jaar voor gezien hield.⁸⁰ Tenslotte waren er schertsfiguren, die de democratie belachelijk maakten. De Amersfoortse variant van Had-je-me-maar heette Hardsmeets. Hij was postbode en was door een stel vrienden voor de grap aangemeld.⁸¹ Anders dan in Amsterdam, waar Had-je-me-maar 14.000 stemmen trok en in de raad gekozen werd, bleef de grap zonder gevolgen.

AE 153 CHU, inv.nr. 5
Van Tellingen van Amersfoorts Belang

⁷⁷ Lijphart, p. 152-161.

⁷⁸ ADDE 31-3-1923

⁷⁹ Luigjes, De partijen voor gemeentebelang, p. 21.

⁸⁰ Luigjes, De partijen voor gemeentebelang, p. 10-13.

⁸¹ Luigjes, De partijen voor gemeentebelang, 21.

Na de leerjaren van de jaren '20 was het duidelijk geworden dat alleen een goed georganiseerde campagne, gedragen door een populaire - charismatische of beminnelijke - figuur met succes een gooi kon doen naar het raadslidmaatschap. Dit lukte Amersfoorts Belang, dat draaide om de figuur van G. van Tellingen (1881-1941). Hij zat vanaf 1930 in de raad, eerst voor de CHU, maar vanaf 1931 voor zijn eigen partij. Bij elke verkiezing wist hij zijn aanhang uit te breiden: van 3 % in 1931 naar 4,5 % in 1939. Ofschoon de partij zich afficheerde onder de leuze 'Amersfoorts Belang is Algemeen Belang dus ook Uw belang' ging het de kiezers vooral om de persoon Van Tellingen. Dat bleek onder meer na zijn overlijden. In 1946 deed de Groep Practisch Beleid als opvolger van Amersfoort Belang een gooi naar een raadszetel, maar haalde lang niet voldoende stemmen. Van Tellingen was een bescheiden kruidenier, maar gold als akkuraat, eerlijk en gemoedelijk en kon met deze eigenschappen de rol vervullen van 'het geweten van de raad' die met gezond verstand boven ideologische haarkloverijen stond. Toch was de kruidenier niet zonder standpunten. Hij kwam vooral op voor de belangen van de middenstand.⁸²

Amersfoorts belang viste dus in dezelfde vijver als de NSB.⁸³ De partij was in Amersfoort wel aanwezig,⁸⁴ maar bleef mede dankzij Amersfoorts Belang van marginale betekenis.

De Nationaal Socialistische Beweging werd in 1931 opgericht door Adriaan Mussert en Cornelis van Geelkerken, beiden werkzaam op het provinciehuis in Utrecht. Mussert was een gezaghebbend waterstaatsingenieur.⁸⁵ Zo ontwierp hij het Valleikanaal om de afwatering van de beken van de Veluwe te verbeteren en een einde te maken aan de overstromingen die ook Amersfoorters regelmatig natte voeten opleverden. Minder prettige herinneringen bewaart de stad aan de actie van Mussert om het kanaal van Amsterdam naar de Rijn langs Utrecht te projecteren. Al in 1908 stuurde de gemeente een adres aan de koningin om te pleiten voor de aanleg van een 'Amsterdam-Rijnkanaal' via Amersfoort door de Gelderse Vallei.⁸⁶ Voor dit tracé bestond indertijd bij Rijkswaterstaat een voorkeur. Maar Mussert ontwierp voor Utrecht de huidige aanleg van Amsterdam naar Wijk bij Duurstede en hij wist het Rijk, Amsterdam en de provincie mee te krijgen,⁸⁷ tot ongenoegen en schade van Amersfoort.

De waterstaatsingenieur riep dus op zijn minst tegenstrijdige gevoelens op bij de Amersfoortse bevolking. Desondanks werd op 24 december 1932 een plaatselijke afdeling van de NSB opgericht. Bij de oprichtingsvergadering meldden zich 14 leden aan en dat aantal groeide gestaag tot 1935, toen er 174 leden waren. Sommige manifestaties trokken echter veel meer sympathisanten. In maart 1935 namen 900 mensen deel aan een demonstratie met Mussert, terwijl enkele weken later een Pinksterwandelmars liefst 1400 mensen trok. Voor dit evenement had men tevergeefs in verschillende buurgemeenten toestemming gevraagd. Burgemeester Van Randwijck zag geen reden de wandelmars te verbieden.

De NSB was in de jaren '30 minder omstreden dan bijvoorbeeld de Centrumdemocraten in de jaren '80 en '90. De partij noemde zich weliswaar nationaal-socialistisch, maar was in het scala van rechts-radicalen partijen nog redelijk 'salonfähig'. Ze was in de eerste plaats autoritair; het antisemitisch standpunt van de Duitse partij werd pas na enkele jaren overgenomen. De leden van de partij waren veelal gerespecteerde burgers. Luigjes heeft de beroepen van 107 Amersfoortse leden van de NSB achterhaald en kwam tot de bevinding dat ongeveer éénderde zelfstandigen of middenstanders waren, terwijl de partij ook veel handelsreizigers, vrije beroepen en kantoorpersoneel telde. Zij voelden zich bedreigd door economische crisis en vermalen tussen het 'grootkapitaal' en de georganiseerde

⁸² Luigjes, De partijen voor gemeentebelang, 25 en 35.

⁸³ Andere partijen trachtten hem zelfs (ten onrechte) in verband te brengen met de NSB. Zie: Luigjes, De partijen voor gemeentebelang, 35.

⁸⁴ Luigjes, De NSB in Amersfoort; Bloemhof, p. 51-52.

⁸⁵ Voor zijn werkzaamheden voor de provincie, zie: Borger, p. 170-207

⁸⁶ GV 1908, p. 52.

⁸⁷ Borger, p. 203-204

arbeidersbeweging. De autoritaire aanpak, de sterke man die de nationale eenheid symboliseerde, moest een alternatief bieden voor de klassenstrijd. Arbeiders, ambtenaren en militairen (de twee laatste groepen vanwege het verbod van rijkswege) waren ondervertegenwoordigd.

De afdeling heeft nooit deelgenomen aan gemeenteraadsverkiezingen, maar bij de provinciale statenverkiezingen van 1935 haalde de partij in Amersfoort liefst 8,9 % van de stemmen. De aanhang was ongelijk over de stad verdeeld, maar van een duidelijk patroon was geen sprake. Goede resultaten werden behaald in de buurten rond de Bisschopsweg (waar ook de christelijke partijen veel aanhang hadden), op de Berg (met veel liberale stemmers) en in de 'betere' gedeelten van het Leusderkwartier. Daarentegen behaalde de partij in het Soesterkwartier opvallend weinig stemmen. De arbeiderswijk was het meest verzuilde stadsdeel van Amersfoort met veel katholieken en sociaaldemocraten. Ook in Hoogland bleek het katholicisme een obstakel voor de NSB. Mussert behaalde daar amper 3 % van de stemmen.⁸⁸

AE 153 CHU, inv.nr. 5

Verkiezingsfolder van de NSB. De keuze was eenvoudig: Mussert of Moskou...

⁸⁸ Buiters en Vogelzang, p. 371.

De Tweede Wereldoorlog (1940-1945)

Aan het eind van de jaren '30 maakte het probleem van de werkloosheid plaats voor een ander probleem: de gespannen internationale verhoudingen. Op 28 augustus 1939 kondigde de regering de algemene mobilisatie aan. Een voor Amersfoort ingrijpende beslissing, want de stad was op dat moment de grootste garnizoensstad van Nederland. Duizenden militairen werden in en rond de stad gelegerd, in de nieuwe Prins Bernhardkazerne aan de Vlasakkers, maar ook in allerlei tijdelijke barakkenkampen, zoals de Bokkenduinen, het kamp aan de Laan 1914, Waterloo aan de Doornse weg en het kamp aan de Zonnebloemstraat. Gespannen wachtte men af wat de geallieerden en de Duitsers met Nederland voorhadden. Wel zorgde de overheid voor evacuatieplannen om zodra het front de Grebbelinie zou bereiken en de stad onder vuur zou komen te liggen, de bevolking in veiligheid te brengen.⁸⁹

In de meidagen van 1940 traden deze plannen in werking. Liefst 43.000 Amersfoorters en 3900 inwoners van Hoogland werden met de trein en met boten naar de kop van Noord-Holland vervoerd. Een enorme operatie die wonderwel zonder problemen verliep. Burgemeester Van Randwijck leidde de evacuatie voortvarend en zwaaide als een echte burgervader de vluchtelingen op het station uit. Gelukkig lieten de Duitsers de stad rechts liggen. Het Duitse leger rekende erop dat de stellingen bij Amersfoort heftig zouden worden verdedigd en kozen ervoor de hoofdrichting van hun aanval op de Grebbelinie zuidelijker in te zetten, bij Scherpenzeel en vervolgens Rhenen. De meeste oorlogsschade in de omgeving van Amersfoort werd door het Nederlandse leger zelf veroorzaakt. Verschillende huizen en boerderijen, in Hoogland alleen al 178 woningen, gingen in vlammen op toen het bevel kwam om een vrij schootsveld te creëren in het 'niemandslaan' langs de Grebbelinie. Na de capitulatie bood *“het inmiddels drooggevallen inundatiegebied een troosteloze aanblik. Alles was bedekt met een dunne laag slijk. Er hing een weë geur over de landerijen. Het beeld van de Hooglandseweg werd bepaald door vernielde villa's, woningen en boerderijen.”*⁹⁰

Enkele dagen na de capitulatie keerde de bevolking terug uit de evacuatie en begon de vijf jaar durende bezettingstijd. De eerste jaren poogde de bezetter zich zo min mogelijk te laten gelden. De prioriteit lag immers bij de oorlogshandelingen; de bezetter wilden zo min mogelijk energie verspillen aan de ordehandhaving in de bezette gebieden. Vanuit de gedachte dat een goed gevoede bevolking minder snel in opstand komt, werd het reeds voor de oorlog opgezette distributiesysteem gehandhaafd, met als doel alle voedsel en levensbehoeften gelijkelijk over de bevolking te verspreiden, zodat niemand tekort kwam of te veel had. Alle waren gingen op de bon: van schoenen tot brood, van eieren tot gas en electriciteit. Voor de armen en voor grote bedrijven was er een gaarkeuken bij de gasfabriek. Het distributiesysteem werkte tot de hongerwinter op volle toeren. Er is wel betoogd, dat de algemene gezondheidstoestand tijdens de oorlog verbeterde: door de voedseldistributie kregen de armen meer en beter te eten dan in de crisisjaren, terwijl de rijken minder luxe aten en daarmee ook gezonder.⁹¹

Daarnaast was ontspanning een goede bliksemafleider. Sportcompetities werden in stand gehouden, bioscopen en theatervoorstellingen trokken volle zalen. De bezetter toonde hier niet alleen zijn 'menselijk' gezicht mee, maar kon – soms subtiel, een andere keer openlijker – 'de zegeningen van de nationaalsocialistische staat' propageren. Met dat doel viel de pers ten prooi aan een zuivering. De Eembode verdween, maar het Amersfoortsch Dagblad (tot 1942) en de Amersfoortsche Courant bleven bestaan omdat zij bereid waren als spreekbuis van de bezetter op te treden. Nadat alle joden uit het bedrijf waren weggewerkt, werd de Amersfoortsche Courant *“het meest aanstotelijke wat in de oorlogsjaren op persgebied in Nederland is vertoond.”*⁹² Het kreeg dan ook na de oorlog een verschijningsverbod opgelegd.

Politiek en bestuur werden eveneens geleidelijk onder controle gebracht. Aanvankelijk was het bestaande gemeentebestuur gehandhaafd. Burgemeester Van Randwijck had al in 1939 de

⁸⁹ Deze paragraaf is volledig gebaseerd op Bloemhof, *Amersfoort '40-'45*, tenzij anders aangegeven.

⁹⁰ Bloemhof, *Amersfoort '40-'45*, p. 168

⁹¹ Trienekens, *Tussen ons volk en de honger*, p. 385-398

⁹² Bloemhof, *Amersfoort '40-'45*, p. 58

pensioengerechtigde leeftijd bereikt, maar had zijn pensionering vanwege de oorlogstoestand steeds uitgesteld. Pas eind 1940, toen de situatie enigszins 'genormaliseerd' leek, ontruimde hij zijn kamer in het gemeentehuis. Hij werd opgevolgd door Noordewier, die zo veel als binnen zijn macht lag, zich actief verzette tegen anti-joodse en pro-nazimaatregelen.

In de loop van 1941 nam echter de greep van de bezetter toe. In september 1941 werd de gemeenteraad buiten werking gesteld en kwam dus een einde aan de democratische controle op het bestuur. Burgemeester en wethouders moesten toen nog aanblijven: de Duitsers gunden hen niet de mogelijkheid een protestsignaal af te geven door collectief ontslag te nemen. Dat zou bovendien de bestuurlijke chaos vergroten zolang er geen vervanging door NSB-bestuurders was. Die vervanging liet lang op zich wachten omdat het natuurlijk moeilijk was om snel goede kandidaten te vinden, maar ook door de slecht functionerende bureaucratie. Het archiefmateriaal wekt de indruk dat het bestuur in die dagen enerzijds veel formeler was dan voor de oorlog, maar tegelijkertijd chaotischer, waardoor maatregelen in de papierwinkel vastliepen en nodeloos vertragingen opliepen. Ambtenaren hadden alle gelegenheid om passief verzet te plegen, door bijvoorbeeld urgente zaken geen voorrang te verlenen. Pas op 11 april 1942 werd de nieuwe NSB-burgemeester geïnstalleerd, J.G.L. Harloff. Hij toog actief aan het werk om binnen een jaar de hele ambtelijke top te zuiveren van nazi-onwelgevallige ambtenaren. Het eerste slachtoffer was W. van Haselen, de commandant van de brandweer. Daarna volgden onder andere de wethouders, die in januari 1943 vervangen werden door de NSB-ers J. Wendling, C.A. van Riel en J. Kramer. Maar ook onder het nazi-bestuur was de continuïteit ver te zoeken. Zo vond één van de wethouders dat hij het vaderland beter kon dienen aan het oostfront. Na de Dolle Dinsdag (5 september 1944) vluchtte Harloff en werd het bestuur overgelaten aan Wendling, die zich in Amersfoort liet kennen als een tamelijk gematigd nazi.⁹³

Op 17 september 1944 brak de grote spoorwegstaking uit, in Amersfoort georganiseerd door H.G. Huslage. Daarbij kwamen op 17 september en 3 oktober grote luchtaanvallen op het spoorwegemplacement, waarbij ook het Soesterkwartier (weer) voltreffers te verwerken kreeg. Pas na enkele maanden kon een beperkte treindienst worden hervat, zij het met Duits personeel. Ondertussen had Seyss-Inquart bevolen dat de binnenvaart aan de ketting moest. Alle transport stakte en hierdoor kwam de voedselaanvoer naar de stad in problemen. Toen de blokkade van het scheepvaartverkeer in december 1944 werd opgeheven, zette de winter in en bevroren de rivieren, zodat er alsnog geen voedsel kon worden aangevoerd. Een ramp voor de 30.000 inwoners van de stad, om maar niet te spreken van de circa 15.000 mensen die per dag op hongertochten langskwamen en die toch ook een maaltijd moesten krijgen.

In de winter en het voorjaar van 1945 verslechterde de toestand in de stad snel. Het openbare leven desintegreerde volkomen. Honger, kou en angst kregen de stad in hun greep. Er was tekort aan van alles, aan voedsel en verwarming in de eerste plaats. De particuliere gasleverantie werd gestaakt, zodat niemand meer thuis kon koken en de Amersfoorters gebruik moesten maken van de gaarkeuken. Velen vulden het karig menu aan met producten uit eigen tuin, voor zover men daar tenminste over beschikte. Alles wat enigszins warmte gaf, verdween in de kachel. De plantsoengordel in het Soesterkwartier werd volledig kaalgekapt en opgestookt.

Naast de honger en de kou greep ook de angst voor het onvoorspelbare gedrag van de bezetters om zich heen. Op 6 oktober 1944 organiseerden zij een grote razzia, waarbij ongeveer 5000-6000 mannen werden weggevoerd om te werken aan de verdedigingswerken langs de IJssel. In februari en maart 1945 kwam het twee maal tot gewelddadige represailles na aanslagen van het verzet: na een aanslag op het spoor werden op 5 februari 1945 achttien gevangenen uit Kamp Amersfoort en twee toevallige voorbijgangers afgemaakt in de tuin van een huis aan de Barchman Wuytierslaan. Na de moord op een politieagent fustilleerden de Duitsers op 20 maart 1945 tien mannen aan de Appelweg.

Het waren de laatste wanhoopsdaden van de Duitse bezetters, want reeds half april was de Veluwe bevrijd. Op 21 april konden de vlaggen uit in Hoevelaken en Bunschoten. Amersfoort ging echter nog een aantal bange weken tegemoet. Het front tussen de Duitse en geallieerde legers liep dwars door

⁹³ Harloff werd in 1948 tot 12 jaar gevangenisstraf veroordeeld, terwijl Wendling na twee jaar internering in 1947 op vrije voeten werd gesteld.

de gemeente Hoogland. De stad werd overspoeld door Duitse soldaten. Gelukkig kwam het niet tot allesvernietigende beschietingen, omdat de Duitsers daarvoor over te weinig munitie beschikten en zij ook wel inzagen dat het weinig zin had om nog het leven te wagen voor een verloren zaak. Nadat de capitulatie op 5 mei 1945 bekend werd, was het nog enkele dagen chaotisch en vielen er nog de nodige slachtoffers. Pas op 7 mei verschenen de eerste Canadezen in de stad en werd de orde hersteld. De wederopbouw kon beginnen.

AE foto nr. AFT00300606 Het verwijderen van NSB-affiches op bevel van burgemeester Noordewier van het stadhuis aan de Westsingel (25 april 1941).

AE foto nr. AFT001000186 Dit soort borden werden in 1941 overal in Nederland langs de gemeentegrenzen geplaatst (in dit geval in Soest). Als een van de weinige burgemeesters in Nederland accepteerde Noordewier deze borden niet en liet ze verwijderen.

AE, foto nr. 13439

NSB-burgemeester Harloff, burgemeester van 1942-44.

Een einde aan de verzuiling (1945-1975)

De naoorlogse gemeentepolitiek

Onmiddellijk na de bevrijding keerde het college van B&W terug dat bij het uitbreken van de oorlog in functie was: burgemeester Van Randwijck, bijgestaan door zijn wethouders Noordewier (SDAP), Spiekermann (KVP) en Van Galen Last (CHU). Na enkele maanden trok Van Randwijck zich terug en kregen achtereenvolgens Noordewier en Spiekermann op tijdelijke basis de ambtsketen omgehangen, in afwachting van een nieuwe burgemeester.

Op 13 oktober 1945 werd ook een nieuwe 'tijdelijke gemeenteraad' samengesteld.⁹⁴ Men hield geen verkiezingen, maar een vertrouwenscommissie stelde een lijst op van 93 personen, die de nieuwe raad moesten kiezen. Uiteraard moesten deze personen aan een strenge screening voldoen. Zo weten we van een aanzienlijk deel van hen, welke rol zij in de illegaliteit hebben vervuld. Dat was natuurlijk een pré voor de nieuwe raadsleden. Politieke overtuiging speelde geen enkele rol bij de verdeling van de zetels. 'Gerespecteerde burgers van onbesproken gedrag', daar draaide het om bij het herstel van de democratische instituties. En de uitkomst? Verreweg de meeste stemmen (23 van de 93) gingen naar Noordewier.

De bestuurders wilden zo snel mogelijk de vertrouwde gang van zaken herstellen. Maar het kiezersvolk gaf te kennen vernieuwing te willen. Dat bleek bij de gemeenteraadsverkiezingen in 1946, toen de SDAP en de CPN samen 45,5 % van de stemmen behaalden. Een uitzonderlijk resultaat; voor het eerst sinds 1918 was er geen confessionele meerderheid meer. In vergelijking met de laatste vooroorlogse verkiezingen verloren vooral de CHU en de liberalen stemmen. De liberalen keerden in de raad terug met slechts één zetel, voor de aannemer W. van Gent. Tijdens de wederopbouwperiode stonden solidariteit en gemeenschapszin hoog in het vaandel stonden en scoorden de liberalen in meerdere middelgrote steden matig (zie figuur 4). Voor de wethoudersverdeling had de linkse zege geen gevolgen: de SDAP ging verder met de KVP en CHU.

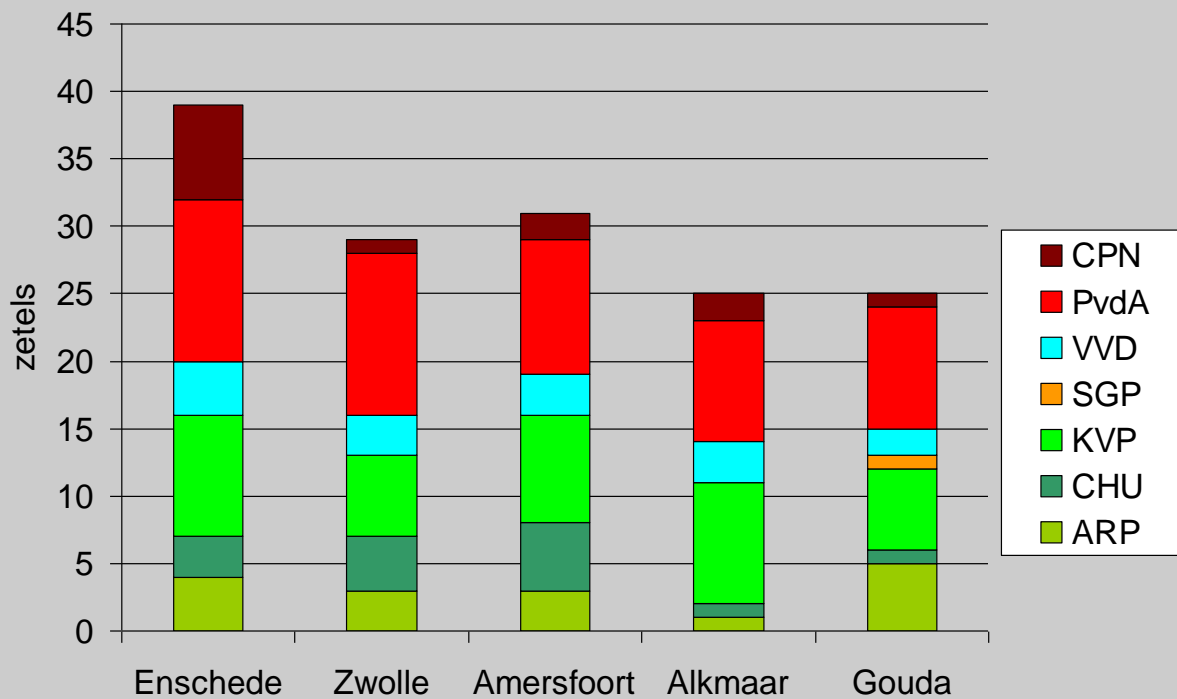
Bij de volgende gemeenteraadsverkiezingen in 1949 werden de 'normale' verhoudingen hersteld. De Koude Oorlog was inmiddels uitgebroken en de CPN verloor twee zetels terwijl de VVD een zelfde aantal won. Deze laatstgenoemde partij wist in de jaren '50 een respectabele aanhang (terug) te winnen. Dat vertaalde zich in het college van B&W. Het college bestond tot 1970 onafgebroken uit drie wethouders uit respectievelijk de PvdA, KVP en CHU, na 1952 nog aangevuld met een vierde wethouder van ARP (1952-58) respectievelijk VVD-huize (vanaf 1958).

AE 153 CHU, inv.nr. 5 Verkiezingsfolder van de VVD t.g.v. de gemeenteraadsverkiezingen in 1958

⁹⁴ AE, archief 0002.01 Stad 1945-1975, inv. nr. 2769

Figuur 4. Verdeling van raadszetels in Enschede, Zwolle, Amersfoort, Alkmaar en Gouda 1949

CBS, *Statistisch overzicht verkiezingen 1949*.

Foto 08148 Stembureau in het gymnastieklokaal van de Handelsschool aan de Hellestraat tijdens de verkiezingen voor de Tweede Kamer der Staten Generaal (13 juni 1956). Achter de tafel, in het midden, burgemeester Molendijk, als voorzitter van het stembureau. Vervaardiger: Foto "Bell", Rechthebbende: RodneyPhotography Bijzonderheden auteursrechten G.D.J. Kersten en Ronald Kersten. Na 2007: Rodney Kersten (www.rodneyp photography.com). Wilt u deze foto gebruiken? Neem dan contact op met de auteursrechthebbende, tel. 033-4615038, e-mail mail@rodneyp photography.com.

Hermen Molendijk.⁹⁵

Burgemeester Hermen Molendijk leidde Amersfoort door de periode van de wederopbouw. Door zijn politieke belangstelling en ideologie vulde hij zijn leiderschap op een geheel eigen wijze in. Van alle moderne burgemeesters van Amersfoort is hij waarschijnlijk, samen met de antirevolutionair Van Asch van Wijck, het meest gedreven door politieke vergezichten. Hij onderscheidde zich hiermee duidelijk van zijn voorganger Van Randwijck.

⁹⁵ Gebaseerd op: *Hermen Molendijk 1896-1983* en GAA, documentatiemappen

Molendijk werd geboren op 20 januari 1896 in Oud-Beijerland als zoon van een onderwijzer. Hij trad in het voetspoor van zijn vader en werd ook onderwijzer, aanvankelijk in de Achterhoek, maar al spoedig in Rotterdam. In zijn diensttijd tijdens de Eerste Wereldoorlog raakte hij bevriend met Koos Vorrink, de man die na 1920 de Arbeiders Jeugd Centrale (AJC) tot een legendarische jeugdbeweging zou omvormen. Bij Vorrink thuis ontmoette hij ook Martha Wubina Kalter (1899-1998), met wie Hermen in 1923 in het huwelijk trad.

De AJC legde sterk de nadruk op lichamelijke, zedelijke en geestelijke opvoeding, op de creatie van een nieuwe mens. Dergelijke ideeën, onder andere in Duitsland opgedaan, kregen in Molendijk een enthousiast propagandist. In 1926 werd hij bezoldigd bestuurder van de AJC voor de noordelijke provincies. Hij vestigde zich in Groningen, waar hij in 1931 voor de SDAP in de raad kwam en in 1935 wethouder werd van Onderwijs en Sociale Zaken. Deze post bezette hij tot 1946, tijdens de oorlog onderbroken door een onderduikperiode. In 1946 werd Molendijk benoemd tot burgemeester van Amersfoort.

In Amersfoort werd de sociaaldemocraat met de nodige argwaan ontvangen, maar hij toog met energie aan het werk. In de installatierede van Molendijk in Amersfoort ontvouwde hij zijn programma, dat sterk geënt was op het AJC-gedachtengoed. In de naoorlogse samenleving vroeg een nieuw vraagstuk om een oplossing: de plaats van de moderne stadsbewoner binnen de grote, anonieme stad. In de woorden van Molendijk ging het vooral om *“den modernen mensch, die, nagenoeg zonder bindingen, ergens in een stadswijk woont. Die den anderen mensch eenige huizen verder in dezelfde straat, niet of nauwelijks kent, die zich in zijn persoonlijkheid niet meer bewust is en wegzakt in de groote, grauwe, amorphe massa, die geen deel heeft aan de publieke zaak of er slechts een negatief gerichte belangstelling voor heeft en zich niet mede-verantwoordelijk voelt. Deze massamensch moet opnieuw ingeschakeld worden. Zijn zelfwerkzaamheid moet geprikkeld worden. Zijn burgerzin moet opgewekt worden; hij moet weer aandacht krijgen voor het gemenebest.”*⁹⁶ Woorden die anno 2017/2018 niets van hun betekenis verloren hebben....

Hij initieerde het Kernplan met als doel Amersfoort in de vaart der volkeren op te stomen. Dat hiervoor waardevolle stadsgezichten werden opgeofferd, zoals de demping van de Beek, werd hem in de historiografie - misschien ten onrechte - graag vergeven. Zoals men ook zijn karaktereigenschappen - soms eigengereid, autoritair en weinig parlementair - vergaf. Molenbeek was een echte 'doener' en toonde daarom soms afkeer van de langzame weg van de democratie. En hij kreeg ook teleurstellingen te slikken. Zo mislukten zijn pogingen in Amersfoort een openbaar ziekenhuis - naast het protestant-christelijke Lichtenberg en het katholieke Elizabeth - te realiseren.

Zijn naam is echter vooral verbonden aan zijn inzet voor de beeldende kunsten. In Amersfoort heerste op cultuurgebied over het algemeen een behoudende sfeer. In de architectuur was de Delftse school richtinggevend, de traditionalistische richting die teruggreep op de Gouden Eeuw. Stadsarchitect Van der Tak bepleitte in de jaren '40 bijvoorbeeld de sloop van Jugendstil- en Nieuwe Zakelijkheid-gebouwen in het oude centrum.⁹⁷ Molendijk sloot bij dit traditionalisme aan met de vestiging van de Beiardierschool in 1953, maar bewees bovenal oog te hebben voor moderne kunstopvattingen. Hij richtte de kunstenaarsgemeenschap de Amersfoortse Gemeenschap op en liet de gemeente veel kunstwerken aankopen. De tentoonstellingsruimte De Zonnehof van Rietveld (1959) behoort tot de zeldzame hoogtepunten waarbij Amersfoort aansluiting wist te vinden bij de eigentijdse architectuurstromingen.

Zijn cultuurbeleid paste in zijn streven om een nieuwe gemeenschapsmens te creëren, een streven dat zich uitte in verschillende festiviteiten, zoals het verslepen van de Amersfoortse kei in 1953 en zijn hoogtepunt vond in de stadsfeesten naar aanleiding van 700 jaar stadsrechten in 1959. De burgemeester wist hiermee de Amersfoortse bevolking te injecteren met het oude AJC-enthousiasme. Toen twee jaar later de burgemeester afscheid nam, zwaaide wethouder van financiën Cees van Zwol hem dankbaar uit: *“U kwam (...) als een socialistische burgemeester, u gaat als burgemeester van ons*

⁹⁶ Uigesproken in de Gemeenteraad op 5 nov. 1946. Geciteerd in *Hermen Molendijk*, p. 43-44

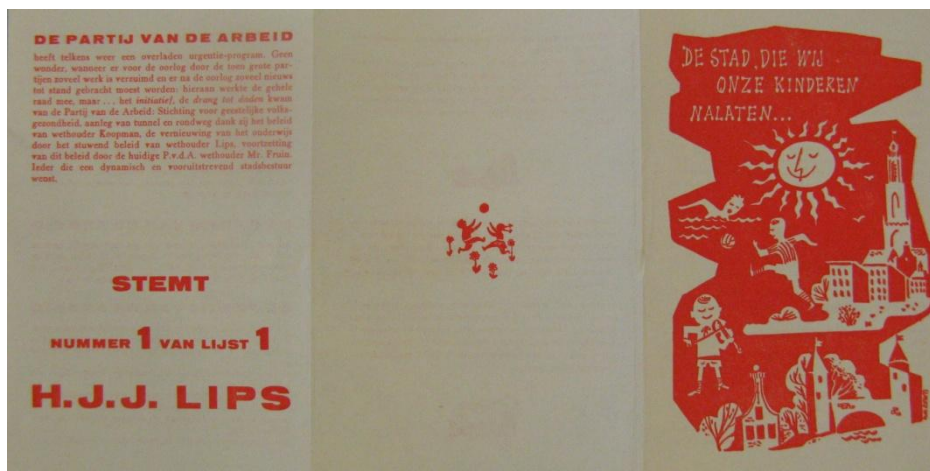
⁹⁷ Van der Tak, *Stadsherstel*, p. 10-11

allen." Na zijn afscheid had hij nog zitting in verschillende adviesorganen, met name op het gebied van kunst en cultuur. Op 9 januari 1983 overleed hij te Amersfoort.

Fotonummer 09662 Burgemeester Molendijk wordt opgebracht door twee hellebaardiers tijdens de festiviteiten t.g.v. het 700 jarig bestaan van de stad Amersfoort (1959).

Vervaardiger en rechthebbende:
Fotocinehouse Amersfoort.
Bijzonderheden auteursrechten Indien u deze foto wilt gebruiken, dient u vooraf toestemming te vragen aan de auteursrechthebbende. Contactpersoon is de heer R.M. van den Berg, e-mail info@fotocinehouse.nl . Heeft u een akkoord per e-mail ontvangen, stuur ons dan deze e-mail toe. Wij sturen u dan de foto toe.

AE 153 CHU, inv.nr. 5 Verkiezingsfolder van de PvdA t.g.v. de gemeenteraadsverkiezingen in 1958

De sociaaldemocratie in Amersfoort beleefde in de jaren '50 zijn hoogtijdagen. De partij verwierf bij verkiezingen veruit de meeste stemmen, ofschoon de populariteit van de PvdA in Amersfoort in vergelijking met andere middelgrote steden in die tijd zeker niet uitzonderlijk was. De aanhang groeide niet alleen dankzij de landelijke populariteit van 'vadertje Drees', maar ook de persoon van PvdA-burgemeester Molendijk zal een rol hebben gespeeld. Na zijn aftreden in 1961 verloor de PvdA tot 1973 onafgebroken zetels. Op grote afstand volgden de confessionele partijen. De KVP was voortdurend de tweede partij van de stad, gevolgd door de CHU. Deze was in Amersfoort een relatief grote partij, zeker in vergelijking met andere steden (zie figuur 4). Kleiner waren partijen als de ARP en de VVD.

De jaren '50 vormden tevens de hoogtijdagen van de verzuilde politiek, waarbij de grote landelijke partijen het reilen en zeilen in de Amersfoortse gemeenteraad domineerden. Er zaten alleen partijen in de raad die ook in Den Haag regeringsverantwoordelijkheid droegen. Met één uitzondering: de CPN. Maar de communisten verloren bij elke verkiezing na 1946 aanhang, zodat die partij nauwelijks serieus genomen hoefde te worden. Pas eind jaren '50 en begin jaren '60 deden twee nieuwe partijen hun intrede in de gemeenteraad: de SGP en de PSP. De SGP nam als vertegenwoordiger van klein rechts al sinds 1931 deel aan de gemeenteraadsverkiezingen, maar wist pas in 1958 voor het eerst een zetel te veroveren. Dit succes dankte het vooral aan een lijstcombinatie met de ARP en CHU. Ter linkerzijde

werd in 1958 een concurrent voor de CPN opgericht: de PSP.⁹⁸ De pacifistisch-socialisten veroverden in 1962 een eerste zetel in de Amersfoortse gemeenteraad. Een eerste signaal, dat de roerige jaren '60 waren begonnen. De jaren die het verzuilde politieke stelsel ondermijnden.

Lijst 2 (C.H.U. - A.R. - S.G.P.) Lijst 2

Stemt Protestants-Christelijk!

Uitgave van de commissie voor samenwerking van C.H.U., A.R. en S.G.P.

U DOET TOCH OOK MET ONS MEE?

WAARVOOR KIEST U LIJST 2

Das bent U ter stembus geweest op 26 maart j.l. voor de verkiezing van de leden van de provinciale staten en alweer wordt U opgeroepen ter stembus te gaan n.l. op 28 mei en nu voor de verkiezing van leden van onze gemeenteraad.

Wederom zult U overstromd worden met allerlei brochures, pam-

andere zaken en problemen zullen eveneens de aandacht vragen van onze nieuwe raad.

Ik noem er enkele. Onverwijld doorgaan met onze woningbouw, waarbij vooral de nadruk gelegd moet worden op het bouwen van een goede woning, die toch in het financieel bereik ligt van onze inwoners; aandacht besteden aan het bouwen van bejaardenwoningen en/of huisvesting van bejaarden en indien mogelijk, inschakeling van onze particuliere bouwers; scholenbouw zowel openbaar als bijzonder zal bij voortduring onze aandacht moeten hebben. Veel werk zal er besteed moeten worden aan een gezonde vrijetijdsbesteding, zowel voor jong als oud. Het sociale en culturele leven zal veel tijd vragen. Het met veel zorg en moeite opgebouwde verzorgingspeil zal gehandhaafd moeten blijven. Het particuliere initiatief zal door de gemeente warm ondersteund moeten worden. Gelegenheid voor sportbeoefening zowel binnen- als buitensporten. Kortom er is nog zoveel te doen en te wensen. Straks zal onze nieuw-

Stelt agrarische markt veilig

Van oudsher hebben de prot. christelijke partijen grote aandacht besteed aan de belangen van de agrariërs en de veehouders. Na verschillende mislukte pogingen nam de heer H. M. Wateler in 1953 het initiatief tot het houden van een agrarische markt in Amersfoort. Zijn poging lukte en tezamen met enkele andere mensen werd een bloeiende markt opgebouwd, waar thans reeds 200.000 eieren per marktdag worden aangevoerd en 12 tot 14.000 biggen per jaar. De Stichting Agrarische Marktbelangen, waarvan de heer E. Douma voorzitter en de heer H. M. Wateler, tweede voorzitter is, gaat een goed tijdperk tegemoet.

Versterkt daarom de protestants-christelijke invloed in de raad, opdat de belangen van deze markt geheel veilig gesteld kunnen worden.

daadwerkelijk aan medegewerkt, dat belangrijke plannen in onze stad tot stand kwamen en willen dat ook in de toekomst blijven doen.

Het is daarom dat wij U met ernst en vertrouwen vragen straks ons Uw steun niet te onthouden, maar Uw stem uit te brengen op onze Pro-

C. van Zwol

Wethouder C. van Zwol is een bekende persoonlijkheid in Amersfoort. Als „schatbewaarder“ van Amersfoorts geldkist heeft hij in de loop van negen jaren bezeezen, dat hij financieel

door Wethouder
C. van Zwol

AE 153 CHU, inv.nr. 5 Verkiezingskrant van de Protestant-Christelijke partijen t.g.v. de gemeenteraadsverkiezingen in 1958. Lijsttrekker was Cees van Zwol, jarenlang Amersfoorts wethouder van Financiën.

Het einde van de verzuiling

In de politiek duurde het lang voordat de 'jaren 60' doordrongen. De jeugd – de voornaamste representanten van de geest van de jaren '60 – manifesteerde zich in het begin vooral op straat en in de jongerencentra. De 'brozems' die zich met hun brommers op de Varkensmarkt verzamelden en vervolgens in optocht door de stad trokken, bemoeiden zich nauwelijks met de gemeentepolitiek. Maar omdat zij met hun optreden irritatie opwekten bij de 'fatsoenlijke' burgerij besloot het gemeentebestuur zich wel met hen te bemoeien: er kwam een speciaal ontworpen verbodsbord voor brommers, bedoeld om de nacht- en zondagsrust te waarborgen.⁹⁹ Ook de 'happenings' in het jongerencentrum in de voormalige Soplafabriek zullen nauwelijks een politiek gehalte hebben gehad. Geopend in 1967 trok de gemeente na twee jaar de stekker uit het centrum, om een prozaïsche reden: een schuld van f13.000.¹⁰⁰

Ondanks de a-politieke inslag werd de jeugd eind jaren '60 een politieke macht van formaat. Dat werd mede veroorzaakt door de verlaging van de kiesdrempel. In 1919 was het algemeen kiesrecht ingevoerd voor iedereen ouder dan 23 jaar. In 1967 werd de leeftijd verlaagd naar 21 jaar en in 1972 naar 18 jaar.¹⁰¹ De verjonging van het electoraat zorgde voor een verschuiving in de politieke verhoudingen in meer radicale richting.

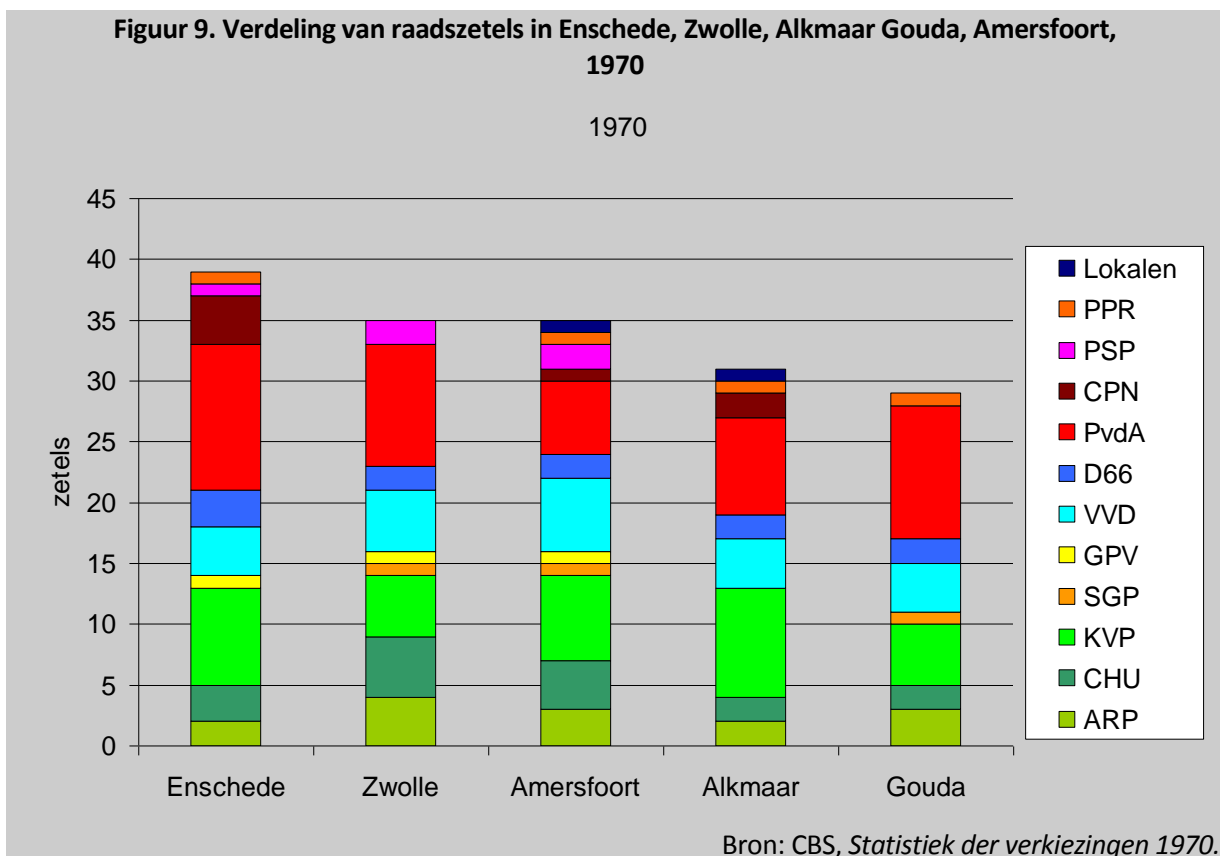
⁹⁸ Amersfoortste PSP: einde aan trappen tegen schenen, in: AC 18-1-1991.

⁹⁹ Gerritsen, *Het verkeer*, p. 47; Gerritsen-Kloppenburger, *De jeugd*, p. 264

¹⁰⁰ Keizer, John Mayall in Amersfoort, in: *Flehte 2004*, p. 50-51

¹⁰¹ Buitier en Vogelzang, Gemeentepolitiek en provinciaal bestuur, in: *Geschiedenis van de provincie Utrecht*, p. 364.

Uit de Amersfoortse gemeenteraad kwam die nieuwe wind niet. Symbool voor de politieke verhoudingen in die dagen is misschien wel burgemeester De Widt, die van 1961-71 de voorzittershamer hanteerde. Hij was een kleurloze burgervader, maar dat was ook de wens van de gemeenteraad na de stormachtige periode onder Molendijk. De partijloze, maar liberale burgemeester De Widt paste op de winkel, meer niet. Daarbij sukkelde hij de laatste jaren met zijn gezondheid. Zijn burgemeesterschap in de jaren 1961-71 heeft dan ook weinig indruk gemaakt. De nieuwe politiek moest vooral van buiten Amersfoort komen. Boer Koekoek bezocht in 1967 de stad en zorgde voor grote hilariteit. *“Boer Koekoek doet aanval op Amersfoortste politiek”*, kopte de Amersfoortse Courant.¹⁰² Een nieuwe toon deed zijn intrede in de politiek. Landelijke oppositiepartijen kraakten het verzuilde stelsel, niet alleen op landelijk niveau, maar ook lokaal. Terwijl in de PvdA Nieuw Links en in de KVP de groep Aarden (die in 1968 uittrad en de PPR oprichtte) zich roerden, eisten de nieuwkomer D’66 verregaande democratisering. De boodschap sloeg aan en de partij behaalde in 1970 in Amersfoort twee raadszetels. Zover kwam het met de Boerenpartij niet. Terwijl in grote steden als Amsterdam en Utrecht de BP veel stemmen trok, wist Koekoek in Amersfoort weinig aanhang te mobiliseren: in 1973 behaalde de partij slechts 1 % van de stemmen.

De traditionele politieke partijen wisten zich geen raad. Wat moesten zij doen om de afkalving van de kiezersaanhang tegen te gaan en de nieuwe oppositiepartijen de wind uit de zeilen te houden? Aanvankelijk kozen zij voor een bundeling van krachten. De sociaaldemocraten zochten onder invloed van Nieuw Links toenadering tot radicalere groepen. In 1969 kwam het tot de oprichting van Amersfoort NU, een lokale kiesverbinding van PvdA, PPR, PSP en enkele ongebonden leden. Maar in de Partij van de Arbeid was niet iedereen gediend van Nieuw Links en de samenwerking met de radicalere partijen. Bezorgde leden verlieten de partij en richtten DS'70 op met W. Drees jr als bekendste stemmentrekker.

¹⁰² Boer Koekoek doet aanval op Amersfoortste politiek, in: AC 7-2-1967.

Ook in Amersfoort kwam een afdeling tot stand,¹⁰³ maar deze bleek krachteloos en nam nimmer deel aan de verkiezingen.

D 236 Het verkiezingsprogramma van Nu Amersfoort t.g.v. de gemeenteraadsverkiezingen in 1970

Binnen het confessionele blok was in Amersfoort al lange tijd sprake van een losse samenwerking, maar met uitsluiting van de katholieken. In de jaren '50 kwamen ARP, CHU en SGP tot een lijstverbinding en in 1962 sloot het GPV zich hierbij (voor één keer) aan. Een samenwerking van katholieken en protestanten lag in Amersfoort dus niet voor de hand. Onder druk van de landelijke partijen verbraken echter de lokale afdelingen van de CHU en de ARP de samenwerking met de SGP en gingen met de KVP in zee; zij vormden voor de verkiezingen van 1970 de Samenwerkende Christelijke Volkspartij.

D 4811 Uit de verkiezingskant van de Samenwerkende Christelijke Partijen (1973), de lokale voorloper van het CDA.

De deelname aan de verkiezingen in 1970 viel echter voor beide coalities behoorlijk tegen. De gezamenlijke socialistische lijst verloor ongeveer 5 % van de stemmen. De coalitie viel daarna snel uiteen, onder andere doordat de kleine groeperingen zich niet wilden committeren aan het beleid van de PvdA wethouders. Vooral Huslage, als wethouder verantwoordelijk voor plannen om de binnenstad op de schop te nemen (zie verderop), was de gebeten hond: *"In Huslage kunnen wij geen socialist herkennen."*¹⁰⁴ De drie groeperingen gingen verder onder de naam 'Progressief Amersfoort', waaruit later de Amersfoortse afdeling van Groen Links zou ontstaan. Ook de confessionele partij deed het minder goed dan gehoopt: men kreeg 38 % van de stemmen, een verlies van drie zetels. In 1973 verloor de christelijke lijstverbinding nog vier zetels.¹⁰⁵ In twee verkiezingen waren de drie partijen van 47 % gekelderd naar bijna 26 %.

Fotonummer 09933 Wethouder Wim Huslage in gesprek met Prins Claus, tijdens het bezoek van Prinses Beatrix en Prins Claus aan Amersfoort (22 augustus 1972).

Rechtshbbende: De Persgroep Nederland B.V.
Bijzonderheden auteursrechten Bij publicatie bronvermelding verplicht: Archief Eemland/Amersfoortse Courant. Gebruikers zijn niet gerechtigd om enig commercieel gebruik te maken van de foto, tenzij met toestemming van De Persgroep Nederland: copyright@persgroep.nl .

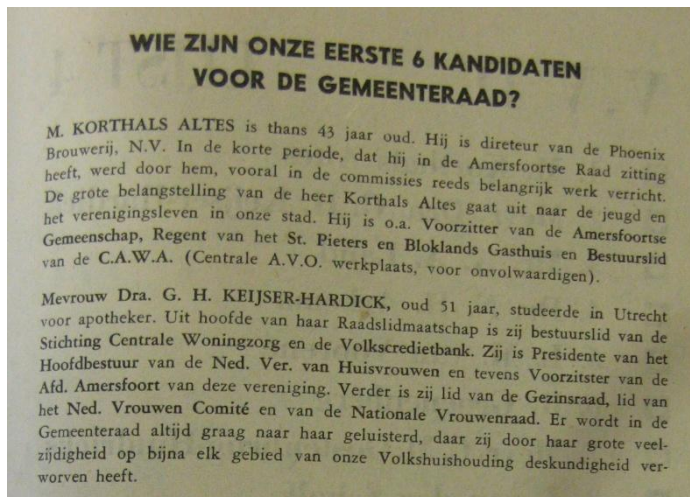
De gemeenteverkiezingen van 1970 zorgde dus voor een ingrijpende vernieuwing van het politiek spectrum. Het politieke veld versplinterde. Liefst twaalf partijen wonnen een zetel. Waar eens

¹⁰³ DS'70 in Amersfoort een feit, in: AC 19-2-1971

¹⁰⁴ *Linksbuiten*, p. 115-116

¹⁰⁵ Als reactie op de oprichting van het CDA werd vanuit orthodox-katholieke hoek de RKPN opgericht. Deze partij won in 1973 in Amersfoort 3 % van de stemmen (met veel stemmen in Hoogland).

sociaaldemocraten en katholieken de beraadslagingen in de gemeenteraad domineerden, moesten zij nu nieuwe geluiden naast zich dulden. De liberale partijen profiteerden het meest van de teruggang van confessionelen en sociaaldemocraten. D'66 kwam met twee zetels in de raad en de VVD won een zetel. Laatstgenoemde partij won vanaf 1962 bij elke verkiezing een of meer zetels. Zij spinden garen bij de toenemende polarisatie in de politiek. In 1973 werden in Amersfoort tussentijds verkiezingen gehouden vanwege de samenvoeging met Hoogland. De landelijke politiek zagen de Amersfoortse verkiezingen als een opiniepeiling voor het kabinet Den Uyl; de VVD won, mede dankzij het 'Wiegeleffect', de verkiezingen en ging van zes naar tien zetels. Het leverde een tweede wethouderspost op, nadat de partij al in 1970 als eerste een vrouwelijke wethouder, mev. Keijser, had geleverd.

links: AE 153 CHU, inv.nr. 5 Verkiezingsfolder van de VVD t.g.v. de gemeenteraadsverkiezingen in 1958. Mevrouw Keijser-Hardick was de eerste vrouwelijke wethouder van Amersfoort
 rechts: Fotonummer 07165 Mevrouw drs. G.H. Keyser-Hardick, wethouder van 1971 tot 1982.
 Vervaardiger en rechthebbende: Paul de Smalen

Tabel 8. Raadszetels in Amersfoort 1939-1973

	1939	1946	1949	1953	1958	1962	1966	1970	1973
ARP	3	3	3	4	3	3	3	3	
CHU	4	4	5	5	5	5	5	4	
SGP					1	1	1	1	
GPV								1	2
ARP+CHU+GPV+SGP						(9)			
ARP+CHU+SGP					(9)		(9)		
RKSP	7								
KVP		8	8	9	8	9	9	7	
SCVP								(14)	
CDA									10
RKPN									1
Confessioneel	14	15	16	18	17	18	18	16	13
Liberale Staatspartij	2								
Partij van de Vrijheid		1							
VVD			3	3	5	4	5	6	10
VDB	1								
D'66								2	1
Liberaal	3	1	3	3	5	4	5	8	11

SDAP	7								
PvdA		11	10	11	11	12	10	6	9
PSP						1	1	2	
PPR								1	
Partijlozen								1	
NU								(10)	
PPR/PSP/Progressief Amersfoort									2
CPN		4	2	1			1	1	1
Socialistisch	7	15	12	12	11	13	12	11	12
Amersfoorts belang	1								
Regionale Volkspartij Hoogland									1
Overigen	1	0	0	0	0	0	0	0	1
Totaal	25	31	31	33	33	35	35	35	37

(x) = lijstverbinding, (tijdelijk) samenwerkingsverband tijdens verkiezingen.

Het gemeentebeleid

Wanneer we het gemeentebeleid in de periode 1945-1975 overzien, dan verdient dat het predicaat 'ambitueus'. Voor de oorlog lag de nadruk op het corrigeren van marktfalen en dit leidde tot *reactief* beleid: het gemeentebestuur greep alleen in waar het fout ging, bijvoorbeeld op het gebied van volksgezondheid, de opvang van armen en werklozen en van volkshuisvesting. In de naoorlogse periode werd de lat hoger gelegd. De gemeente voerde na 1945 een *proactief* beleid, dat achteraf het motto van 'de maakbare stad' meekreeg. Representanten van 'de maakbare stad' waren vooral burgemeester Molendijk (in de jaren '50) en PvdA-wethouder Huslage (in de jaren 1965-75). Het handelen van beide sociaaldemocraten stond in het teken van de stad van de toekomst. De gemeente moest niet alleen de problemen van dat moment oplossen, maar problemen in de toekomst voorkomen met behulp van een adequate planning en ontwikkeling.

Het gemeentelijk beleid richtte zich op drie peilers: wonen, werk en mobiliteit. Deze drie aspecten moesten in onderling evenwicht groeien om Amersfoort in de vaart der volkeren op te stomen. De 'sociaal-economische driehoek', werd in gang gezet door burgemeester Molendijk. Hij richtte allereerst zijn zinnen op het stimuleren van de bevolkingsgroei. Dat was naar zijn mening de motor, die het mechaniek aanzwengelde.¹⁰⁶ Er moesten dus in de eerste plaats voldoende woningen worden gebouwd. Maar daarnaast waren voldoende bedrijven nodig om massawerkloosheid te voorkomen. En de bedrijven hadden behoefte aan een goede infrastructuur voor de aan- en afvoer van grondstoffen en eindproducten. Dat alles in een vastgestelde, wiskundige verhouding: men kon bij wijze van spreken per inwoner berekenen hoeveel m² woonruimte hij nodig had, hoeveel kantoorruimte of bedrijventerrein, en hoeveel verkeerscapaciteit.

Voor de bouw van nieuwe woningen en bedrijventerreinen was er voldoende draagvlak onder bestuur en bevolking; deze maatregelen leidden dan ook tot weinig politieke problemen. Maar hoe anders was dat voor de benodigde verkeersmaatregelen. De verkeersplannen stuitten herhaaldelijk op grote weerstand, binnen en buiten de gemeenteraad.

De maakbare stad

Burgemeester Molendijk, die in 1946 de voorzittershamer overnam van Van Randwijck en zijn interim-opvolgers, belichaamde een nieuwe wetenschappelijke instelling die na de oorlog in beleidskringen rondwaarde. Deze houding kenmerkte zich door een optimistisch geloof in de

¹⁰⁶ Zie bijv. Van Rijckevorsel en Koopmans, *Kamer van koophandel en fabrieken*, p. 41.

zegeningen van de vooruitgang en de mogelijkheid deze vooruitgang te realiseren. Het stadsbestuur moest hiertoe een bijdrage leveren door middel van visionair beleid. Dit beleid was niet gestoeld op utopische heilsverwachtingen, maar rustte op een basis van verworven kennis en wetenschap (zoals bijvoorbeeld de sociale wetenschappen, op Amerikaanse leest geschoeid). Door nauwgezette studie van problemen kon men gericht aan een oplossing van de maatschappelijke vraagstukken werken. Molendijk - en met hem vele bevlogen bestuurders uit die periode - koppelden hieraan zelfs de hoop tot een nieuwe stadsmens te komen, die een gemeenschapsmens was: iemand die niet langer een geatomiseerd individu was, maar juist positief deel uitmaakte van het collectief van de stadsbevolking (zie de biografie van Molendijk, hiervoor).

De kennis van de maatschappelijke toestand van de stad was dus uitgangspunt van beleid. Voor de oorlog was deze beschrijvende geografie of sociografie aan de universiteiten in Nederland tot grote bloei gekomen. Maar een dergelijke kennis was in Amersfoort bij het aantreden van Molendijk nauwelijks aanwezig. Een van de eerste daden van de nieuwe burgemeester betrof dan ook een onderzoeksopdracht aan het Nederlands Economisch Instituut (NEI) te Rotterdam. Dit instituut moest met behulp van wetenschappelijke methoden aangeven onder welke voorwaarden Amersfoort zou kunnen uitgroeien tot een stad met 100.000 inwoners¹⁰⁷ en bovendien aangeven wat de gevolgen zouden zijn voor economie en infrastructuur. Het NEI verrichtte in de periode 1946-48 deelstudies naar bevolkingsontwikkelingen, economische toestanden, sociale verhoudingen en verkeersbewegingen. Op basis hiervan werden de woningbehoefte, de vraag naar bedrijfsterreinen en de toekomstige verkeersstromen geschat.

Het Rotterdamse bureau kwam in 1949 met de resultaten.¹⁰⁸ Wonderlijk genoeg trok het uitgangspunt van de studie de meeste aandacht; het NEI voorspelde namelijk dat Amersfoort in 1970 een bevolkingsomvang van 100.000 inwoners zou bereiken. Hiermee had de wens van de burgemeester een wetenschappelijke fundament gekregen, zij het op twijfelachtige gronden. J. Spaander, die door de plannen zijn onderneming (een optische slijperij) door de slopershamer bedreigd zag, deed de rekensom van het NEI over en hij schatte de bevolking van Amersfoort anno 1970 op 70.000 inwoners¹⁰⁹; het zouden er uiteindelijk ruim 78.000 worden.

De burgemeester had dankzij de exercities van het NEI zijn doel bereikt, namelijk de bevolking ervan doordringen dat er grote veranderingen op til waren en dat rigoreuze stedenbouwkundige ingrepen noodzakelijk waren.¹¹⁰ De tijd was rijp voor het Kernplan van 1949¹¹¹, uitgewerkt door wethouder J. Koopmans van Gemeentewerken en D. Zuiderhoek, de stadsarchitect die werd bijgestaan door de stedenbouwkundige A.H. Rooimans. Laatstgenoemden kregen inhoudelijke adviezen van W.M. Dudok, die als stedenbouwkundige voor de gemeente Hilversum internationale faam had verworven.

Zuiderhoek schetste een somber beeld van de stedenbouwkundige toestand van de stad; de stadsarchitect somde meer dan tien dringende problemen op, die gezien het voorspelde groeiscenario, dringend om een oplossing vroegen. Het verkeer liep vast. Bij een stad van 100.000 inwoners zou de Langestraat als doorgaande verbinding niet te handhaven zijn. Nu al pleegde het vele verkeer dat zich door de Langestraat wurmde een aanslag op het leefklimaat en was het een bron van verkeersproblemen. Zuiderhoek liet zelfs het woord 'noodtoestand' vallen. Verder waren de verbindingen tussen de binnenstad en de buitenwijken volstrekt onvoldoende. Met name het Soesterkwartier en het station waren vanuit het centrum slecht bereikbaar. Daarnaast was de stedenbouwkundige opzet van de stad een wangedrocht: de binnenstad lag excentrisch – was bijna een buitenwijk geworden – door de eenzijdige groei in het westen en zuiden van de gemeente. En

¹⁰⁷ GAA46-74, inv.nr. 2219, brief van B&W aan gem.raad, d.d. 12-8-1946.

¹⁰⁸ Klaassen, Van Dongen Tornan en Koyck, *Hoofdlijnen*.

¹⁰⁹ GAA 1946-74, brief van 19-10-1949. Anno 1-1-1970 telde de stad 78.189 inwoners.

¹¹⁰ Voornamelijk gebaseerd op: Prins, Plannen in de kern en reacties in de pers, in: *Een veranderend stadsbeeld*, p. 28-34 en GAA46-74, inv. nrs. 2219, 2238.

¹¹¹ Het plan werd in tal van nationale tijdschriften gepubliceerd, onder andere in *Volkshuisvesting en Stedebouw* en *Polytechnische tijdschrift*, nr. 41-42, d.d. 19-10-1950

ten slotte kampte men met ruimteproblemen, zodat er geen plaats was voor publieke voorzieningen zoals een nieuwe gemeentehuis of een schouwburg c.q. theater.

Zuiderhoek en Rooimans boden simpele oplossingen voor alle problemen. De excentrische ligging van het centrum kon worden hersteld door de aanleg van nieuwe wijken ten noorden en oosten van het centrum: Randenbroek, Kruiskamp en de Koppel. Deze locaties kwamen beschikbaar doordat de Afsluitdijk en het Valleikanaal het gevaar van overstromingen van de Eemvallei hadden weggenomen. De aantrekkingskracht van dit plan werd versterkt met behulp van een ingenieuze PR-vonst: het poëtische beeld van een bloem met blaadjes. Verder werd er een nieuw verkeersstelsel gepresenteerd. De nieuwe wijken werden met elkaar verbonden via een weg langs het Valleikanaal, met haaks daarop (en gebruik makend van bestaande wegen) verbindingen met de binnenstad, die zich richten op de OLV-toren. Zo ontstond een - deels zeer geslaagde - visuele samenhang van de buitenwijken met de binnenstad. Deze radiaalwegen kwamen uit op een rondweg rond het centrum, die ook diende om het verkeer door de Langestraat te ontmoedigen. Bovendien zorgde deze rondweg via een tunnel onder het spoor voor een betere verbinding met het Soesterkwartier. De aanleg van deze Stadsring vroeg echter ingrijpende maatregelen. Gedeelten van de stadsgrachten moesten worden gedempt; de overige gedeelten konden dan worden opgeknapt. Ten slotte werd er in de stad ruimte geschapen voor nieuwe voorzieningen om de binnenstad een nieuwe impuls te verstrekken. Door saneringen zou een nieuw raadhuisplein moeten ontstaan, terwijl de sloop van de Markthal aan de Breedstraat ruimte schiep voor andere voorzieningen, zoals het theater.

De plannen stuitten op kritiek, met name op drie aspecten van het kernplan. Ten eerste moest een aantal fabrieken en woningen wijken voor de plannen. Fabrikanten als Meursing en Erdal beklagden zich bij de gemeente, evenals het raadslid W. van Gent. Het heftigst protesteerde de eerdergenoemde J. Spaander. Allen dienden verschillende bezwaren in tegen de onteigening van hun bezittingen. Daarnaast werden er in het Soesterkwartier 3309 handtekeningen¹¹² opgehaald van bewoners, die de ondertunnelde weg naar de wijk op een andere plaats wensten, namelijk op de plaats van de huidige Brouwerstunnel. De weg zou in dat geval aansluiten op de Puntenburgerlaan. Een idee dat J. Spaander ontwikkeld had om zijn fabriekje van de sloop te redden. Gelukkig voor de bewoners van het Soesterkwartier is dit idee terzijde geschoven, want dit zou betekend hebben dat alle verkeer voor het bedrijventerrein De Isselt door het Soesterkwartier geleid zou zijn. In de gemeentelijke oplossing ging de hoofdverkeersweg (de nieuwe Amsterdamseweg) langs de wijk en niet er dwars door heen.

Fotonummer 01608

De demping van de Beek bij de Arnhemseweg (1958)
Vervaardiger Foto "Bell". Rechthebbende

RodneyPhotography

Bijzonderheden auteursrechten G.D.J. Kersten en

Ronald Kersten. Na 2007: Rodney Kersten

(www.rodneyp photography.com). Wilt u deze foto

gebruiken? Neem dan contact op met de

auteursrechthebbende, tel. 033-4615038, e-mail

mail@rodneyp photography.com.

De meeste beroering wekte echter de demping van een gedeelte van de stadsgracht, de Beek. In Amersfoort bundelde het 'Comité ter

Bescherming van Algemene en Bijzondere Belangen binnen Amersfoort' alle kritiek en presenteerde alternatieven. G. Adriaans ontwikkelde een fraai alternatief plan, waarin gekozen werd voor een rondweg op grotere afstand van het centrum, ongeveer het huidige tracé volgend van de Vlasakkerweg, de Bisschopsweg, de Gasthuislaan en de huidige Ringweg Koppel.¹¹³ Daarnaast trachtten verschillende instellingen die het cultureel erfgoed bewaakten (Fleहित, Heemschut, de

¹¹² GAA 1974-46, inv.nr. 2226, nr. 66. De wijk telde in die tijd ±15.000 inwoners.

¹¹³ Zie kaart in GAA 1974-46, inv.nr. 2226. Ook de ANWB vond de rondweg te dicht bij het centrum liggen.

KNOB en Menno van Coehoorn) de gemeente op andere gedachten te brengen. Burgemeester en Wethouders wilden echter van geen wijken weten en zetten de plannen door. Op 10 augustus 1949, 's ochtends half zes, na een marathonzitting van 10 uur, stemde ook de gemeenteraad in met het Kernplan. Vele belangstellenden hadden de vergadering kunnen volgen dankzij een draadverbinding met de Markthal.

Verschillende tegenstanders togen vervolgens naar de rechter om de besluiten terug te draaien, maar in 1955 velde de Kroon het laatste oordeel: de demping was toegestaan. De voorbereidingen voor de werkzaamheden waren toen al in volle gang. In 1956 ving men aan met de demping van de zuidelijke singelgracht (tussen de Kleine Haag en de Molenstraat). Een jaar later werd de tunnel naar het Soesterkwartier geopend voor het autoverkeer, in 1960 gevolgd door een tunneltje voor voetgangers en fietsers. Ongeveer tegelijkertijd werd de Molenstraat aangelegd. In 1959 startte de demping van de westelijke stadsgracht (bij de Koppelpoort), waarna werd begonnen met de aanleg van de stadsring Zuid- en Oost. De werkzaamheden kwamen gereed in 1964.

Hoe moeten we de nieuwe verkeerssituatie beoordelen? Het is makkelijk oordelen achteraf, maar feit is dat de demping geen schoonheidsprijs verdient. De oorspronkelijke bedoeling van de Stadsring - het weren van bovenlokaal verkeer uit de binnenstad - werd al tijdens de werkzaamheden goeddeels irrelevant door de aanleg van de A28. De tegenstanders van de Stadsring hadden hier in de jaren '50 al op gewezen; verkeersstellingen uit begin jaren '60 toonden hun gelijk aan.¹¹⁴ De weg heeft een aanzuigende werking en is mede daardoor een belangrijke barrière tussen de binnenstad en de omliggende wijken, zoals de Zonnehof. De drukke verkeersader beperkt een levendige ontwikkeling in die wijken. Daarnaast is er langs de weg ruimte gekomen voor schaalvergroting die het kleinschalige karakter van de Middeleeuwse binnenstad verder aantast.

Een stad met een hartinfarct

De realisatie van het Kernplan betekende uiteraard niet het einde van alle verkeersproblemen in de stad. Reeds in 1959, toen de graafmachines nog volop aan de Stadsring werkten, klaagde de Kamer van Koophandel: "*In Eemland rijden nu 10.000 automobielen rond, waarvan een kwart vrachtwagens. Er moet dus snel wat aan het wegennet gedaan worden.*"¹¹⁵ In de jaren 1962-63 werd een grote verkeersstelling gehouden, waarvan de resultaten werden neergelegd in het *Verkeersplan Amersfoort 1965*. Het verkeersplan bevatte een hoofdverkeerswegaanstructuur, die uitging van een stad van 100.000 inwoners in 1985. Belangrijkste element was een tweede *boulevard périphérique* (ringweg) rond de stad. In aansluiting op de reeds grotendeels gerealiseerde noordelijke randweg langs het Valleikanaal, pleitte het plan voor verlenging van de randweg in westelijke en zuidelijke richting met een aansluiting op de Gasthuislaan.¹¹⁶ Het idee van G. Adriaan, tijdens de discussies over het Kernplan door de gemeente weggewimpeld, zou alsnog worden gerealiseerd.

Maar wat te doen met het verkeer in en rond het centrum van Amersfoort? Voorlopig trachtte het gemeentebestuur de binnenstad bereikbaar te houden voor het autoverkeer. Met de aanleg van de Molenweg en de verbreding van de Grote Haag rond 1960 had men immers op bereikbaarheid van het centrum ingezet en het zou onzin zijn om dit beleid nu al te wijzigen. Toch werden er plannen ontwikkeld om de binnenstad als voetgangersgebied in te richten. Het was voorlopig nog een klein gebied: het *Verkeersplan Amersfoort 1965* voorzag in een reeks parkeerterreinen, onder meer op de Appelmarkt, de Varkensmarkt en bij de Onze-Lieve-Vrouwetoren. De Muurhuizen bleef een verkeersweg.

Allerlei ambities kwamen in het oude centrum tot een botsing. De binnenstad verloor geleidelijk zijn woonfunctie. In 1975 telde de binnenstad minder dan 4000 mensen, waar er in 1947 nog 7700 inwoners waren. De binnenstad werd centrum voor winkels en bedrijven (=cityvorming).

¹¹⁴ Uit de verkeersstellingen van 1965 blijkt dat de aanleg van de snelweg veel van het verkeer van de Stadsring wegnam. Vergelijk de kaarten 11 en 12 in het Verkeersplan, in GAA 1946-74, inv.nr. 2588.

¹¹⁵ Van Rijckevorsel en Koopmans, *Kamer van koophandel en fabrieken*, p. 44.

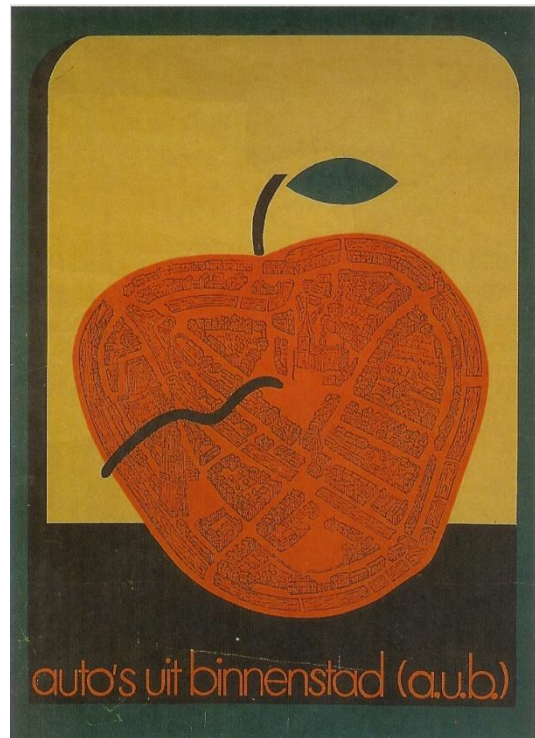
¹¹⁶ Zie o.a. GAA, Archief Stad 1946-74, inv. nr. 2588

Vooral in het gebied tussen de Utrechtsestraat en het Smallepad (o.a. het gebied Hellestraat/Stadhuisplein) greep dit proces diep in. De gemeente stond ambivalent in deze ontwikkeling. Enerzijds wilde men de leegloop van de binnenstad stoppen en het monumentale karakter behouden, maar tegelijkertijd werd met alle kracht ingezet op city-vorming, die juist verantwoordelijk was voor de leegloop en het verlies van monumentale waarden. Ondertussen bereikte de schaalvergroting zelfs de Middeleeuwse binnenstad. Zoals in zoveel steden werd het oude centrum doorkliefd door een winkelpromenade met schreeuwerige gevels, zonder begrip of respect voor oude architectonische waarden. Cultuurtoeristische functies verloren de strijd van de commercie, nog voor hij goed en wel begonnen was.

Toch kwam er verzet tegen de toenemende schaalvergroting en commercialisering. Aanleiding was een totaalvisie op de binnenstad van de gemeente uit 1969, *De Amersfoortse binnenstad - Vorm en functie in een nieuwe tijd*. Stedenbouwkundige A.H. Rooimans en wethouder W. Huslage hadden opnieuw een magisch getal uit de hoge hoed getoverd, dit keer niet 100.000 inwoners, maar een nog hoger getal: “de Amersfoortse binnenstad zal te zijner tijd de city-functie moeten vervullen van een stedelijk gebied van circa 250.000 inwoners.”¹¹⁷ Daar was de Middeleeuwse binnenstad niet op berekend en dus moest het gebied op de schop. De stad had als aantrekkelijk woongebied afgedaan en daarom lag de keuze voor de hand om andere functies de prioriteit te geven: winkels en kantoren. Het NEI berekende in opdracht van de gemeente dat er extra ruimte moest komen voor 90.000 m² met bedrijven en winkels. Daarvoor moesten verkrotte gedeelten, zoals de Teut, gesaneerd worden en grote ruimtevreeters als de kazernes op de Beestenmarkt en het Elizabethziekenhuis aan de St. Andriesstraat uit de binnenstad verdwijnen. Dat alles zou ten koste gaan van zeven rijksmonumenten en ongeveer 500 woningen.

Voor een vitale binnenstad moest bovendien de bereikbaarheid ingrijpend worden verbeterd. Daarom werd ervoor gekozen om de auto vrij baan te geven; deze moest overal kunnen komen en overal kunnen parkeren. Rooimans ontwierp liefst 6600 parkeerplaatsen in en rond de binnenstad in de vorm van vier parkeergarages in de binnenstad (Torenstraat, Koestraat, Beestenmarkt en Kamp), drie vlak daarbuiten en verschillende nieuw aan te leggen pleinen. Om de bereikbaarheid te verbeteren werd de Stadsring doorgetrokken aan de noordzijde van de kern, van de Hogeweg via de Scheltussingel langs de Koppelpoort naar de Stadsring. Daarnaast was er dwars door de binnenstad een nieuwe doorgaande oost-westverbinding geprojecteerd van de Molenstraat, via de af te breken Markthal in de Breedstraat naar de Hof en vandaar via de Nieuwstraat/Zevenhuizen naar de Herenstraat. Dit betekende de sloop van verschillende monumenten en diverse andere gebouwen, benevens de demping van een gedeelte van de Langegracht. De Nieuwstraat en de Stovestraat zouden van de stadsplattegrond moeten verdwijnen. “De betekenis van dit relatief bescheiden aantal monumenten afwegende tegen de bij de stadsvernieuwing betrokken belangen, moet tot de conclusie leiden dat dit offer gerechtvaardigd is”¹¹⁸, zo meende Rooimans.

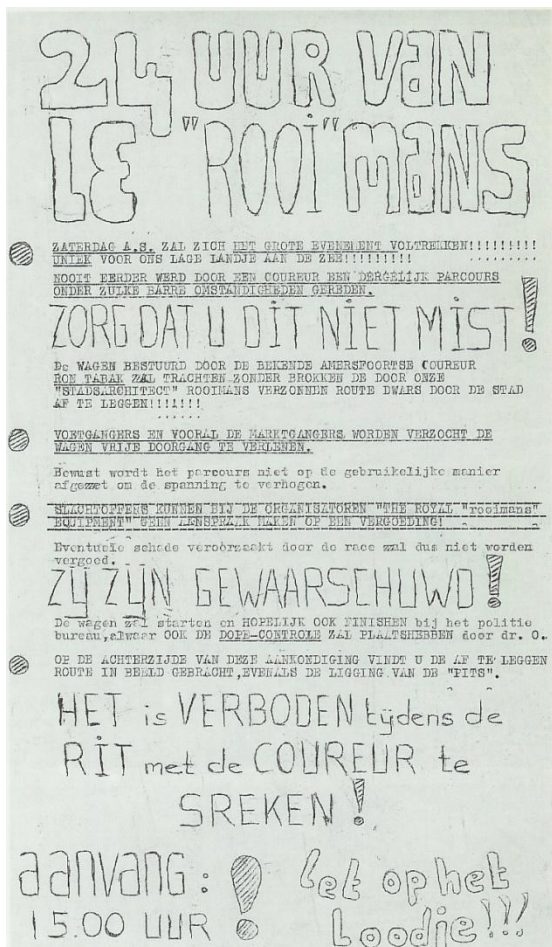
In het verleden waren er vaker plannen gemaakt voor een doorbraak in de binnenstad, maar die hadden eertijds geen noemenswaardige protesten gewekt. Dat zou nu anders zijn. Een nieuwe

¹¹⁷ Jaarverslag Gemeentewerken 1969, p. 9-10

¹¹⁸ Bouwmeester, *Stad in de steigers*, p. 10

generatie rammelde aan de deuren, de protest-generatie van Provo en kabouters. De verkeersplannen en de daarmee gepaard gaande saneringen van de oude binnensteden stuitten op kritiek, niet alleen in Amersfoort maar ook elders. De schaalvergroting uit de plannen tastte het karakter van de stad onherstelbaar aan. 'Small is beautiful' en 'grenzen aan de groei' werden wervende strijdkreten. Het groei-denken bood immers geen oplossing voor de verkeersproblemen, maar verergerde deze juist. Aan de verkeerscapaciteit van de binnenstad was immers wel degelijk een grens gesteld. De mobiliteit wordt immers deels bepaald door het aanbod van wegen en is daarmee stuurbaar, en niet een exogene grootheid waarop een antwoord moet worden geformuleerd. In tal van steden werden grote saneringen stopgezet. In Utrecht leidden de heftige protesten bijvoorbeeld tot aanpassingen in de plannen voor het gebied rond Hoog Catharijne. Doorbraken werden afgelast en de schaal van de openbare gebouwen werd aangepast aan de stedelijke omgeving. Muziekcentrum Vredenburg werd daardoor geen imposante muziektempel, maar kreeg een bescheiden onderkomen.¹¹⁹ In Amersfoort is deze visie herkenbaar in de realisatie van de Flint en later het ROB. Beide gebouwen proberen qua schaal en beleving aansluiting te vinden bij de gebouwde omgeving.

Maar voordat deze visie bij de gemeente was doorgedrongen, stroomde er nog veel water door de Eem. De begin jaren '70 waren in Amersfoort zeker zo rumoerig, zo niet rumoerig dan in veel andere steden. Er kwam er heftige kritiek op de plannen van Rooimans en Huslage voor een 'doorbraak' en de 'racebaan'. Stadshistoricus Herre Halbertsma opende de aanval met de stelling "Kernplan verzekert ongebreidelde toegang voor gemotoriseerd verkeer." Toen op 14 januari 1970 de plannen in de Markthal door Rooimans en Huslage gepresenteerd worden aan de Amersfoortse bevolking, regende het kritische vragen: "Wat moeten we met die racebaan naar de hof?" Bewoners van de binnenstad die zich inmiddels georganiseerd hadden in 'T Amersfoorts Binnenstad Aktie Komitee' (TABAK) vroegen met ludieke acties aandacht voor de gevolgen van de plannen. TABAK toonde zijn creativiteit met onder andere de '24 uur van Le RooiMans' en de opera *O, Johnny Hus*, voor de gelegenheid gecomponeerd door Tristan Keuris.¹²⁰ De opera verhaalt de tragische dood van de dochter van Johnny Hus op de door hem zelf ontworpen snelweg door de stad. 'Smakeloos' voor de een, 'kostelijk' voor de ander.

De stad als racecircuit: de 24 uur van Le Rooimans.

Na lange discussies kwam de gemeente met een herziening van de plannen. De nieuwe weg door het centrum ging nog wel door, maar zou alleen toegankelijk worden voor taxi's en openbaar vervoer. De gemeenteraad daarentegen, na de verkiezingen van 1970 danig van samenstelling veranderd (zie hiervoor), wees in november 1971 de plannen af, omdat "de maatschappelijke haalbaarheid niet erg groot lijkt." Zij vroegen om een nieuwe nota, samengesteld door de Beraadsgroep Binnenstad, waarbij naast gemeenteambtenaren ook de politieke partijen en vertegenwoordigers van TABAK werden betrokken. De beraadsgroep kwam op 6 juli 1973 met zijn

¹¹⁹ Buiter, *Hoog Catharijne*.

¹²⁰ Keizer, John Mayall in Amersfoort, in: *Flehite 2004*, p. 51-52

standpunt naar buiten. De auto werd niet langer vrij baan gegeven, maar het openbaar vervoer kreeg prioriteit. Verder waren de doorbraken geschrapt en werd ingezet op een opwaardering van de binnenstad via de bouw van woningen en het behoud van het monumentale karakter van de binnenstad. De city-vorming moest worden gekeerd. Een opdracht voor de generatie bestuurders en stedenbouwkundigen van na 1975.

Fotonummer 70286 Aktie "Binnenstad Autovrij": twee autobanden met deze tekst hangen aan de gevel van Muurhuizen 239. De bewoonster, moeder van de fotograaf, hangt glimlachend uit het raam (1974).

Vervaardiger G.W. Kattevilder, G.W. Rechthebbende Archief Eemland.

Amersfoort groeistad (1975-2018)

De woelige periode aan het begin van de jaren '70 die in het teken stond van de binnenstadsplannen (zie hiervoor), luidde het einde in van het verzuilde politieke stelsel, zoals dat vanaf 1918 gefunctioneerd had. Het waren echter dieperliggende maatschappelijke veranderingen die hieraan ten grondslag lagen: de emancipatie van de burger en de individualisering. De oude verzuilde instellingen die de maatschappelijke normen voorschreven werden niet langer geaccepteerd; de burgers zochten zelf wel uit wat zij moesten vinden en welke normen zij handhaafden. Niet alleen de kerken liepen leeg, ook politieke partijen verloren vanaf 1980 duizenden leden.¹²¹ Maatschappelijke organisaties wisten zich te handhaven door de verzuilde signatuur van zich af te schudden en de krachten te bundelen (bijvoorbeeld in de vakbeweging waar in 1976 NKV en NVV opgingen in de FNV). Alleen de christelijke zuil wist zijn rijen redelijk gesloten te houden, maar manoeuvreerde zich door de toenemende invloed van orthodoxen politiek en maatschappelijk naar de zijlijn. Ook de staat nuanceerde zijn rol: de maakbaarheid van de samenleving viel in duigen met de economische recessies in de periode 1973-82. De overheid kon en wilde niet langer aan de hooggespannen verwachtingen voldoen en herzag haar takenpakket. Deregulering en decentralisatie werden kernbegrippen. De oude verzuilde instituties, die zich juist vanuit het Haagse de touwtjes in handen hadden gehad, verloren daarmee aan legitimiteit.

De gemeentepolitiek: de kiezer zweeft!

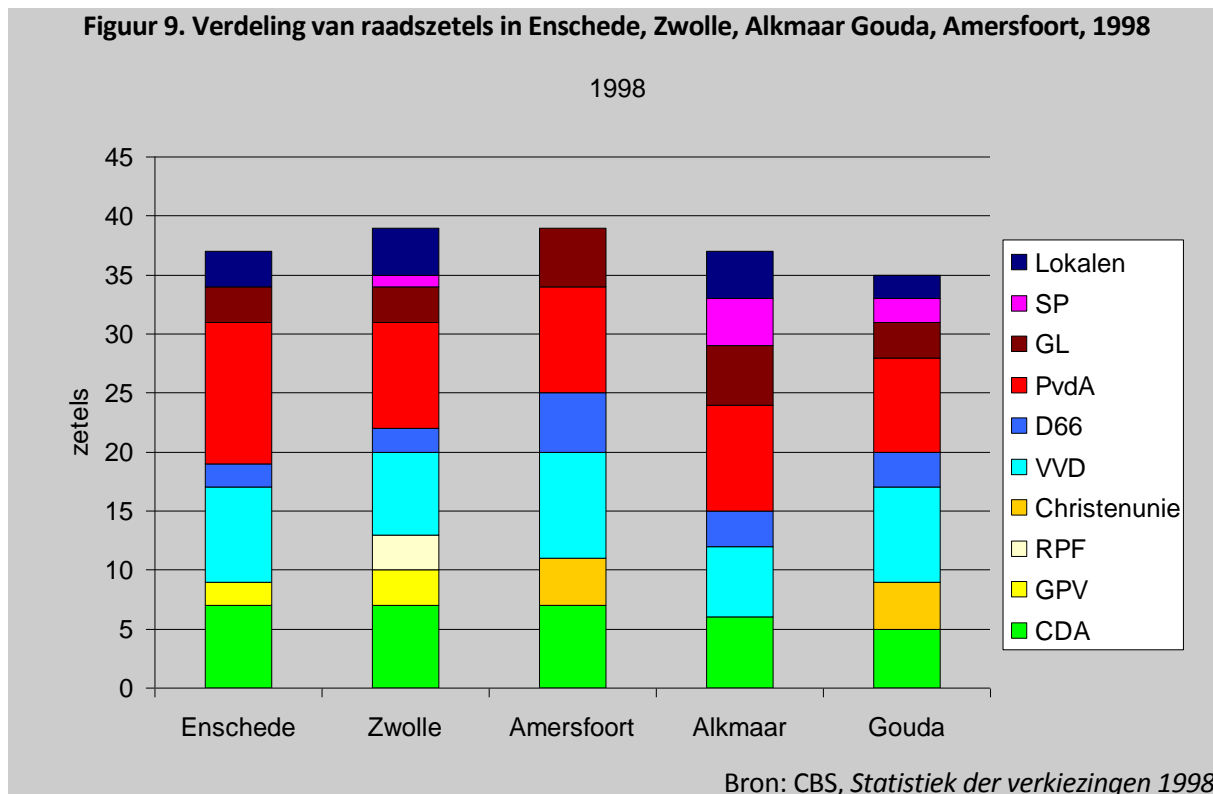
Met de ontzuiling veranderde het stemgedrag ingrijpend. De kiezer die trouw elke keer op dezelfde partij stemde, maakte plaats voor de zwevende kiezer. Deze stemt niet automatisch op basis van religieuze of sociaal-economische afkomst, maar laat zich leiden door het imago van de lijsttrekker of vanwege lokale dan wel landelijke *topics*. Hierdoor kwam een einde aan de politieke stabiliteit. Partijen konden van de ene op de andere verkiezing ineens meerdere zetels verliezen of winnen. Dit verschijnsel wordt dikwijls toegeschreven aan D66, maar in Amersfoort was de aanhang van de VVD en de PvdA minstens even wispelturig. Bij elke verkiezing kon een andere partij de grootste fractie in de raad vormen. Van 1919-1966 was de SDAP/PvdA altijd de grootste fractie geweest (af en toe samen met de RKSP). Vanaf 1970 wisselden CDA, PvdA, D'66 en VVD voortdurend van machtspositie.

D 4261 De strijd om de zwevende kiezer.

¹²¹ SCP, *Sociaal en Cultureel Rapport 1998*, p. 758. CDA, PvdA en VVD gezamenlijk gingen van 342.000 leden in 1980 naar 204.000 in 1997.

Figuur 9. Verdeling van raadszetels in Enschede, Zwolle, Alkmaar Gouda, Amersfoort, 1998

PvdA en vooral CDA herstelden zich in 1978 na de verkiezingsnederlagen in 1970 en 1973. Anders dan het socialistische experiment met Amersfoort NU was het CDA aanvankelijk geen mislukking. De partij wist immers eind jaren zeventig de negatieve curve te stuiten en was tot 1990 ondanks de ontkerkelijking een brede religieuze partij met relatief veel aanhang in Hoogland en Hooglanderveen. De VVD werd een brede conservatieve volkspartij, die vooral onder de middenklassen en de elite sterk vertegenwoordigd was (woonachtig op De Berg en in delen van het Leusderkwartier), terwijl de PvdA zich op zijn traditionele aanhang richtte en dan ook vooral in wijken met veel sociale woningbouw goed scoorde (Soesterkwartier, Kruiskamp-De Koppel). Daarnaast probeerde de partij ook alloctonen aan zich te binden: in 1986 nam de PvdA Vera Kostic en Ismail Aykul op in de raadsfractie. Van 1978 tot 1990 was dus het traditionele driestromenland hersteld, maar met gewijzigde stemverhoudingen. De drie stromingen (het CDA, de liberalen [VVD en D'66] en de PvdA) waren ongeveer even groot, maar schommelden sterk in aanhang: zo laveerde de VVD tussen vijf zetels (in 1990) en tien zetels (in 1982) en het CDA verloor telkens enkele zetels en ging van vijftien zetels in 1978 naar negen in 1990. Amersfoort beantwoordde weer redelijk aan de landelijke trends.

AFT001001089 Gemeenteraadsverkiezingen Amersfoort (21 mei 1986); twee mannen van buitenlandse afkomst in een stembokje. Oorspronkelijk bijschrift: "Buitenlandse gastarbeiders mogen stemmen."

Rechthebbende: De Persgroep Nederland B.V.

Bijzonderheden auteursrechten. Bij publicatie bronvermelding verplicht: Archief Eemland/Amersfoortse Courant. Gebruikers zijn niet gerechtigd om enig commercieel gebruik te maken van de foto, tenzij met toestemming van De Persgroep Nederland: copyright@persgroep.nl.

Uitslagen van verkiezingen per wijk, 1986.

	stem- lokalen	CDA	klein rechts	VVD	D'66	PvdA	klein links
Stadskern	3						+++
Nederberg	3		+				+
Soesterkwartier	8	---	+---	----	---	++++	
De Koppel	2			-	-	+	+
De Kruiskamp	4		-	--		++	
Schothorst-zuid	3		+				
Schothorst- noord	2						
Liendert	6		++		-	+	
Rustenburg	2						
Randenbroek	4						
Schuilenburg	3		+	+		-	
Dorrestein	2	-		+			-
Leusderkwartier	6	-	+	++-		+-	+
De Berg	6		+-	+++	+	--	
Hoogland	5	++	----		++++	---	
Hooglanderveen	1	+	-	-	-	-	-

Bron: Gemeente Amersfoort, *Statistisch Jaarboek 1984*, p. 22.

Tot de gemeenteraadsverkiezingen van 1990 voor een nieuwe trendbreuk zorgden. Deze verkiezing was uitzonderlijk omdat de verkiezing geheel in het teken stond van een lokaal onderwerp, namelijk het Centrumplan. In de meeste lokale verkiezingen spelen landelijke thema's en voorkeuren voor de landelijke partijen een belangrijke rol. Veel kiezers zien pas in het stemlokaal hoe de persoon heet, naar wie de voorkeur uitgaat. De in 1990 gehouden verkiezingen waren echter een referendum over het plan voor een 'Manhattan aan de Eem'. De uitkomst zorgde voor een politieke aardverschuiving (zie verderop). Sindsdien voegden Klein rechts en Groen Links zich aan de zijde van het CDA en de PvdA als het christelijk respectievelijk socialistisch geweten van de politiek. Bovendien kreeg de VVD als conservatief-liberale partij in de jaren negentig een sterke progressief-liberale partij naast zich in de vorm van D66. Terwijl deze partijen vroeger altijd - gedwongen door hun geringe aanhang - oppositiepartij waren, werd hen na 1990 een plaats op het pluche aangeboden.

Dankzij deze ontwikkelingen telde de Amersfoortse raad anno 1998 nog maar zes partijen, drie grotere (PvdA, VVD en CDA) en drie middelgrote (Groen Links, D66 en de Christen Unie). In vergelijking met andere middelgrote steden was het Amersfoorts politiek spectrum vooral liberaal gekleurd: zowel de VVD als D66 waren relatief sterk. De beide andere politieke blokken (confessionelen en socialisten) kenden een relatief sterke principiële fractie (klein links en klein rechts).

Na 1998 kalfde de aanhang van het CDA verder af, maar ook de VVD bleek moeite te hebben de kiezers vast te houden: terwijl de partij in de landelijke politiek bijna onafgebroken de wind mee had, verloor de partij tijdens de gemeenteraadsverkiezingen gestaag aanhang. De Partij van de Arbeid heeft zich eigenlijk nooit structureel kunnen herstellen van de klap die de partij in 1990 kreeg. Alleen in 1998 en in 2006 wisten de sociaaldemocraten de oude aanhang weer even aan zich te binden. Maar zo snel als de kiezers kwam, zo snel lieten zij de oude partij weer links liggen. Zo hebben de partijen die voor 1975 in het centrum van de macht stonden, een groot deel van hun aanhang verloren en daarmee hun machtspositie.

Waar zijn die kiezers naar toegegaan? Een gedeelte is terechtgekomen bij het 'redelijk alternatief' van D66, maar de ontwikkelingen in de landelijke aanhang traden ook in Amersfoort op: een voortdurend komen en gaan van stemmers. Na hoge toppen volgden diepe dalen: de partij werd tijdens

de hoogtijdagen van het 'Fortuynisme' (de jaren 2002-2006) gedecimeerd. Anno 2014 werd de partij echter de grootste fractie in de Amersfoortse gemeenteraad. Het kan verkeren.

D 4261 Verkiezingsfolder van D66 t.g.v. de gemeenteraadsverkiezingen in 2010

Raadszetels in Amersfoort 1966-2006

	1973	1978	1982	1986	1990	1994	1998	2002	2006	2010	2014
SGP/RPF			1	1	1	1					
GPV	2	1	1	1	2	2					
SGP/RPF/GPV							4				
Christen Unie								3	3	3	5
RKPN	1										
CDA	10	15	12	12	9	7	7	6	5	4	4
Confessioneel	13	16	14	14	12	10	11	9	8	7	9
VVD	10	7	10	7	5	8	9	7	6	6	5
D'66	1	3	2	2	8	9	5	2	1	5	9
Liberaal	11	10	12	9	13	17	14	9	7	11	14
PvdA	9	10	8	12	6	6	9	6	10	6	5
PPR/PSP/Progressief Amersfoort	2	1	3	2							
CPN	1										
Groen Links					6	4	5	4	3	5	3
Lijst Özcan								1	1		
SP								3	3	2	4
Socialistisch	12	11	11	14	12	10	14	14	17	13	12
Centrumdemocraten						2					
Regionale Volkspartij Hoogland	1										
Leefbaar Amersfoort								4	2		
Jouw Amersfoort									(3)*		
Burger Partij Amersfoort								2	5	7	2
Hart voor Amersfoort								1			
Trots op Nederland										1	
Amersfoort 2014											1
OPA											1
Overigen	1	0	0	0	0	2	0	7	7	8	4
Totaal	37	37	37	37	37	39	39	39	39	39	39

*Jouw Amersfoort is samenwerking van D66 en Leefbaar Amersfoort

D 2627 Foldertje van Groen Links voor de gemeenteraadsverkiezingen van 2006. Links staat M. Özcan.

Een belangrijk deel van de aanhang is ook terechtgekomen bij de – eertijds – kleine, meer principiële partijen, die hun twisten hebben begraven en door fusies een machtsfactor in de gemeentepolitiek zijn gaan vormen: Groen Links en de Christen Unie

Groen Links - gevormd uit de CPN, PPR en PSP – werd officieel in 1991 opgericht, maar lokaal waren er al lang contacten tussen

de drie partijen. Nadat men de samenwerking met de PvdA had opgezegd, gingen PPR en PSP in de jaren '70 verder onder de noemer van Progressief Amersfoort. Aanvankelijk waren de resultaten slecht (slechts één zetel in 1973), maar dankzij de opkomende vredesbeweging (de acties tegen de neutronenbom, begin jaren '80) vond een lichte opleving plaats. De CPN daarentegen koos aanvankelijk het politiek isolement, maar verloor zijn enige raadszetel in 1978. De partij was niet in staat te profiteren van het verval van de PvdA. Toen in 1990 Groen Links voor het eerst aan de lokale verkiezingen deelnam, maakte de nieuwe partij een klapper met een winst van twee naar zes zetels. Groen Links was een politieke factor van belang geworden, hoewel het effect de daaropvolgende verkiezingen geleidelijk wegebde, ondanks de samenwerking met M. Özcan die in 2002 en 2006 als vertegenwoordiger van de allochtonen in de stad veel stemmen trok. Zijn raadsperiode werd echter overschaduw door schandalen vanwege het feit dat hij regelmatig lange periodes niet bij de raadsvergaderingen kwam opdagen.

Rechts van het CDA functioneerden de kleine christelijke fracties van de SGP, het GPV en de RPF, waarvan de twee laatste sinds 2002 deel uitmaken van de Christen Unie. De SGP, sinds 1958 in de raad, verloor na 1970 kiezers aan het GPV. De landelijke partij van de vrijgemaakten was in Amersfoort opgericht en een lokale afdeling nam sinds 1949 deel aan de verkiezingen. Pas in 1970 won het Gereformeerd Politiek Verbond voor het eerst een zetel en wist dat aantal ten koste van de SGP te verdubbelen in 1973. Beide partijen, bij wie zich in de jaren '80 ook de Reformatorisch Politieke Federatie (RPF) voegde, visten in een te kleine vijver. Het SGP zocht daarom de samenwerking met de RPF en dat leverde vanaf 1982 stemmenwinst en raadszetels op. In 1998 vormden de drie partijen samen één lijst en haalden zij bijna 11 % van de stemmen, resulterend in vier zetels en een wethouderspost. Vlak voor de verkiezingen van 2002 verbrak de SGP echter de samenwerking omdat de beide andere partijen een vrouw op een verkiesbare plaats wilden. De onenigheid leverde één zetel verlies op voor de Christen Unie, terwijl de SGP voor zijn standpunt werd afgestraft en buiten de raad werd gehouden. Sindsdien zorgt de Christen Unie voor een positief-christelijk geluid in de Amersfoortse gemeenteraad en wordt zij daarvoor regelmatig beloond met een wethouderszetel. Mede mogelijk gemaakt door een stabiele aanhang, die inmiddels (2014) gezorgd heeft voor vijf raadsleden. Klein, bevindelijk rechts is dus groter dan de oude bestuurspartij van rechts, het CDA.

D 4261 Verkiezingsfolder van de Christen Unie t.g.v. de gemeenteraadsverkiezingen van 2010

De opkomst van de Christenunie en GroenLinks mag opvallend worden genoemd. Na de polarisatie in de jaren '70 brak sinds de jaren '80 in de politieke cultuur een nieuwe periode van compromis-politiek aan (in deze tijd spreekt men van 'het poldermodel'). De verschillen tussen partijen vervaagden en het ideologisch debat leek morsdood. Dat kleinere principiële partijen hun aanhang wisten uit te breiden lijkt een signaal dat er ook behoefte bestaat aan minder pragmatische politiek. Of zijn de vanouds principiële partijen ook naar het midden opgeschoven? Het feit dat zij zonder moeite in het college plaatsnemen, zou daarvoor een indicatie kunnen zijn. Het feit dat Groen Links en de Christenfractie überhaupt tot stand zijn gekomen, verwijst al naar een relativering van het ideologisch debat. In principiële, orthodoxe groepen zijn de centrifugale krachten altijd relatief sterk: zij vallen regelmatig uiteen in splintergroepen.

Het bestel ter discussie

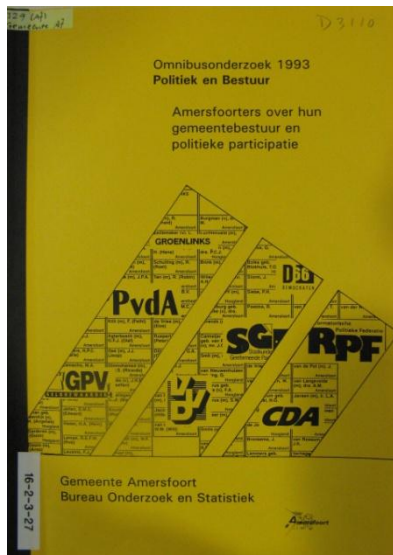
De afbraak van de verzuiling leidde niet alleen tot een verandering van de politieke machtsverhoudingen, maar het hele democratisch bestel kwam onder vuur te liggen. De afschaffing van de stemplicht bracht aan het licht dat veel stemmers de gang naar het stemlokaal niet de moeite waard vonden. Sinds 1970 maakt nog maar 50-70 % van de kiesgerechtigden de gang naar het stemlokaal (zie onderstaande tabel). Hiermee is men terug bij de percentages die aan het eind van de 19e eeuw - toen er nog geen algemeen kiesrecht was - gebruikelijk waren. Bij elke verkiezing spreken sommige bestuurders hun zorgen uit, maar een antwoord heeft men niet, laat staan een oplossing. Anderen zien geen problemen: *“Veel Amersfoorters zijn blijkbaar tevreden. De mensen wonen prima en genieten van de welvaart. Ze hebben meer interesse in reisgidsen dan in verkiezingsfolders.”*¹²² Maar wat is het gezag van een college van B&W dat de aantoonbare steun heeft van een minderheid van de Amersfoortse bevolking? Deze vraag wordt nijpender wanneer we ook de teruggang van de ledenaantallen van de politieke partijen in de beschouwing betrekken. Die houdt immers in dat een kleine elite de politieke agenda in Amersfoort en Nederland bepaalt. Daarbij komt dat de topfuncties in de ambtenarij naar politieke kleur worden verdeeld, maar de niet-stemmers in de verdeling van de posten niet meewegen. Ook de ambtelijke top vormt dus steeds minder een afspiegeling van de Nederlandse (en Amersfoortse) bevolking.

opkomst bij de gemeenteraadsverkiezingen in Amersfoort 1973-2014				
1973	69 %	1998	55 %	
1978	71 %	2002	58 %	
1982	66 %	2006	59 %	
1986	71 %	2010	58 %	
1990	56 %	2014	56 %	
1994	62 %			
opkomst bij de gemeenteraadsverkiezingen 1998				
Enschede	Zwolle	Amersfoort	Alkmaar	Gouda
53 %	59 %	55 %	54 %	59 %

Bron: CBS, Uitslagen gemeenteraadsverkiezingen 1998

Tegelijkertijd volgt de burger het optreden van het gemeentebestuur op de voet, via de krant en de sociale media. Nu kan de gemeente niet iedereen tevreden stellen, maar de 'mondige burger' verwacht wel dat het gemeentebestuur in alles met zijn belangen rekening houdt. Hij wordt dus regelmatig en noodzakelijkerwijs in die verwachtingen gefrustreerd. Politiek bedrijven is het afwegen van belangen tussen verschillende groepen: tussen het bedrijfsleven, de uitkeringsgerechtigden, de woningzoekenden, de recreanten, de verkeersdeelnemers, noem maar op. Elke beslissing van de gemeenteraad houdt in dat een groep zich benadeeld voelt ten opzichte van een andere groep. Dit wringt des te meer, wanneer sommige groepen stelselmatig prioriteit krijgen doordat zij beter hun weg

¹²² Wethouder I. Geluk (CDA), in: Opkomst in Amersfoort het laagst, in AC 5-3-1998

binnen het gemeentelijke lobby-circuit kunnen vinden. De mening van de Kamer van Koophandel¹²³ legt meer gewicht in de schaal dan de visie van een organisatie van uitkeringsgerechtigden. De Samenwerkende Groeperingen Leefbaarheid Amersfoort (SGLA) weet de weg beter op het gemeentehuis te vinden dan de jongere uit Spakenburg die in Eemland een huis zoekt om een gezin te stichten.

D 3110 De wispelturige kiezer riep vanaf de jaren negentig steeds meer vragen op bij de gemeente. Hoe zag de gewone Amersfoorter de gemeentelijke democratie, wat verwachtte hij van zijn bestuurders? Regelmatig peilde de gemeente de mening.

Bovendien is het voor de gemeente niet makkelijker geworden het beleid uit te leggen. De afstand tussen de gemeente en de burger is met de groei van de stad steeds groter geworden. In het vooroorlogse Amersfoort woonde bij-wijze-van-spreken op elke straathoek een raadslid of een gemeente-ambtenaar die men kon aanschieten. In een stad met meer dan 100.000 inwoners zijn de bestuurders anonieme gezichten. De gemiddelde Amersfoorter kent meestal nog wel de naam van de burgemeester en soms weet men ook nog wel een wethouder te noemen, maar raadsleden zijn nauwelijks bekend¹²⁴, laat staan de ambtenaren die het gemeentelijk beleid voorbereiden.

Het referendum zou een stem kunnen geven aan de zwijgende meerderheid, maar ook hier kleven nadelen aan. Bij een referendum neigt de bevolking tot een conservatief standpunt: men houdt liever vast aan wat men al heeft dan het heden op te geven voor een ongewisse toekomst. In regeren via referenda schuilt dus het gevaar dat alle nieuw beleid wordt weggestemd en dat is ook niet wenselijk. Het middel is daarom tot nu toe slechts twee maal toegepast en helaas niet voor een essentieel lokaal onderwerp (zoals het Centrumplan), maar om de plaatselijke mening te peilen over landelijke kwesties, namelijk de Winkeltijdenwet (1995)¹²⁵, de Grondwet van Europa (2005) en het EU-verdrag met Oekraïne (2015).

Fotonummer 08152 Het uitbrengen van de stem voor het referendum over de zondagsopenstelling.

In de gemeenteraad was een voorstel gedaan om de zondagsopenstelling van winkels te verruimen van vier naar acht zondagen per jaar. De gereformeerde kerken, die hier bezwaar tegen maakten, zorgden ervoor dat er een referendum over deze kwestie kwam (juli 1995).

Vervaardiger Kersten, Ronald, Auteursrechten website www.studiobell.nl, Rechthebbende RodneyPhotography.

Bijzonderheden auteursrechten G.D.J. Kersten en Ronald Kersten. Na 2007: Rodney Kersten (www.rodneyp photography.com). Wilt u deze foto gebruiken? Neem dan contact op met de

¹²³ Zie: Van Rijckevorsel en Koopmans, *Kamer van koophandel en fabrieken voor eemland*

¹²⁴ De gerichte publiciteitsacties om de raadsleden in de lokale kranten 'voor te stellen' - hoe prijzenswaardig ook - bekijken nauwelijks. Zie ook: Raven, Het stadsbestuur, p. 121-122

¹²⁵ Tweede Kamer 1994-1995, Bijlage 24.226 Vaststelling van ruimere regels met betrekking tot de openingstijden van winkels (Winkeltijdenwet), nr. 4 Verslag van de vaste commissie voor Economische Zaken, 2-10-1995, p. 10. Ondanks een gedreven campagne van de kerken - die tegen een verruiming van het winkeltijdenregime waren - werd in juli 1995 het benodigde aantal stemmers niet gehaald en werd de volksraadpleging ongeldig verklaard. Ongeveer twee-derde van de kiesgerechtigden was (in de vakantietijd!) niet naar de stembus gegaan. Een dergelijke lage opkomst is geen reden om verkiezingen (zoals voor het Europees Parlement) ongeldig te verklaren

Sinds 2002 functioneert de dualisering, waarbij de gemeenteraad en B&W wat meer op een afstand van elkaar staan. De Raad stelde een beknopt programma op, dat Burgemeester en Wethouders, bijgestaan door het ambtelijk apparaat moeten uitvoeren. De (politieke) keuzes daarin, zijn voor verantwoordelijkheid van het college. Het doel van het nieuwe systeem was om politieke onderonsjes te voorkomen en de controletaak van de raad te versterken. Het liep de eerste jaren heel anders. De raad meende dat zijn nieuwe taak vooral was als waakhond van de gemeente te fungeren. Dat leidde tot een vertrouwensbreuk tussen college en de raad. Met als hoogtepunt de val van het college in november 2003, niet eens over een essentieel verschil van mening, maar over de vuilstort van Slink bij Vathorst en de informatievoorziening.¹²⁶ Vooral partijen als de Socialistische Partij en Burgerpartij Amersfoort blaffen luidkees bij alles wat riekt naar een misstap. Dat heeft lobby-groepen de kans gegeven grote invloed uit te oefenen op de raad. Het algemeen belang en een visie op de lange termijn zijn ondergesneeuwd door particuliere deelbelangen en korte-termijndenken. Burgers en bedrijfsleven die graag een heldere en consistente opstelling willen van de politiek blijven in vertwijfeling achter.

Het belangrijkste middel om de kloof tussen burger en gemeente te dichten is en blijft dus de inspraak. Het rumoer rond de doorbraakplannen van Huslage en Rooimans begin jaren '70 was aanleiding tot de instelling van een formeel inspraaktraject en van een stadsvoorlichter die het gemeentelijk beleid.¹²⁷ Bij het Koestraat-project mochten bewoners, huiseigenaren en winkeliers uit het plangebied meepraten over de planontwikkeling.¹²⁸ Sindsdien worden bij elke grote

stedenbouwkundige ingreep projectgroepen en adviesraden ingesteld om zich vooraf van het maatschappelijk draagvlak te verzekeren. Maar in projecten waarin de gemeente met handen en voeten gebonden was aan afspraken met projectontwikkelaars is de ruimte beperkt om via inspraak plannen bij te stellen. Sinds de problemen met Manhattan aan de Eem gaat de gemeente dan ook in een vroeg stadium met de betrokkenen in gesprek.

Fotonummer 07414 Inspraakbijeenkomst van de gemeente over het CSG in de Johanneskerk (1995).

Vervaardiger: Kersten, Ronald, Auteursrechten website www.studiobell.nl, Rechthebbende: RodneyPhotography Bijzonderheden auteursrechten G.D.J. Kersten en Ronald Kersten. Na 2007: Rodney Kersten (www.rodneyphotography.com). Wilt u deze foto gebruiken? Neem dan contact op met de auteursrechthebbende, tel. 033-4615038, e-mail mail@rodneyphotography.com.

Kritiek op de democratie: lokale partijen

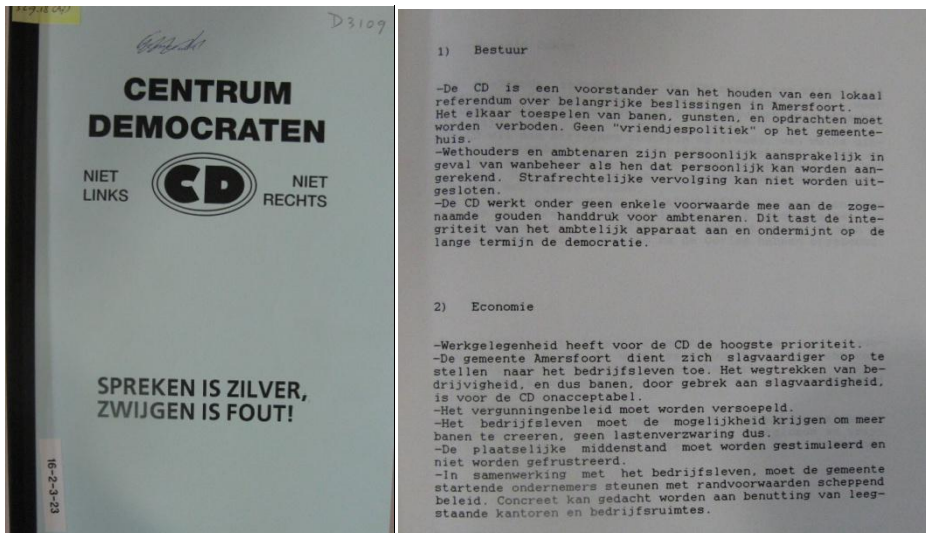
Vooralsnog hebben deze ontwikkelingen niet geleid tot een aantasting van het bestel. Partijen die het ongenoegen trachten te mobiliseren, bleken dikwijls onmachtig positieve veranderingen te bewerkstelligen. Veel aandacht kregen de Centrumdemocraten die in 1994 aan de verkiezingen deelnamen.¹²⁹ Zij deelden in Amersfoort in de tijdelijke opmars van deze partij en wonnen 2 zetels (6 %). De CD bleek echter - in tegenstelling tot de NSB - van laag politiek allooi. De raadsleden waren politieke onbenulligen die zich vooral onderscheiden door scheldpartijen en interne ruzies. De partij is nooit een gevaar voor de democratie geweest.

¹²⁶ Baggerstort zorgt voor unicum in Amersfoortse geschiedenis, in: *De Stad Amersfoort*, 19-11-2003

¹²⁷ Raven, Het stadsbestuur, p. 120.

¹²⁸ Maarschalkerweerd, nota p. 21

¹²⁹ Zie verschillende artikelen in de krantendocumentatie van het GAA.

D 3109 Verkiezingsprogramma van de Centrumdemocraten (z.j.). Een fel nationalistische protestpartij die de democratie wilde opschudden. Het economisch programma stond echter vol met doodoeners.

De Centrumdemocraten vormden een discutabel voorbeeld van een *one topics*-partij, een partij die eigenlijk maar één programmapunt had. Meer gerespecteerde voorbeelden hiervan zijn de lokale partijen. Het verschijnsel van dergelijke partijen was in Amersfoort tot 2002 van weinig betekenis, voorzover de lokale samenwerkingsverbanden van afdelingen van de landelijke politieke partijen niet als lokale partij worden beschouwd. De enige lokale partij die een raadszetel wist te veroveren was de Regionale Volkspartij Hoogland, *“opgericht door ontevreden Hooglanders die het niet eens zijn met de annexatie, en de eigen inbreng van dit dorp in de raad van het vergrote Amersfoort willen garanderen”*.¹³⁰ Wat was het geval? Het grootste gedeelte van de gemeente Hoogland was bij Amersfoort gevoegd. Daarom werden in 1973 vervroegde verkiezingen gehouden. De RVH haalde in Hoogland 24 % van de stemmen en was daarmee de tweede partij, achter het CDA (met 38,5 %). In de

gehele gemeente verwerfde de partij 3 % en dat was goed genoeg voor één zetel in de raad.¹³¹ In 1978 deed de partij geen poging de raadszetel te behouden.¹³² De hoog opgelopen emoties waren weggeëbd; de Hooglandse bevolking hoopte dat de plattelandsbelangen weer in goede handen waren bij de reguliere politieke partijen (en bij de dorpsraad).

Fotonummer 14353 Een van de zeven bussen met demonstranten tegen de annexatie van de gemeente Hoogland. Zij vertrokken op 13 febr. 1973 naar de

Tweede Kamer om daar te protesteren tegen het wetsvoorstel inzake de opheffing van de gemeente.

Vervaardiger: Foto "Bell", Rechthebbende: RodneyPhotography

¹³⁰ AC 22-11-1973, geciteerd bij Bordewijk, p. 32.

¹³¹ Ofschoon 24 % hoog lijkt, bleek uit onderzoek van andere annexaties, dat de aanhang nog relatief gering was. Bij andere annexaties bleek een dergelijke partij nog veel meer aanhang te verwerven, tot wel tweederde van alle stemmen. Vermoedelijk koos men in Hoogland toch voor het CDA omdat men beseftte dat een dergelijke partij hoogstens een stem kan laten horen (Bordewijk, p. 46-47) en men verwachtte dat Hooglandse CDA-raadsleden meer voor de belangen van Hoogland zouden kunnen doen.

¹³² Bordewijk, p. 37.

Bijzonderheden auteursrechten G.D.J. Kersten en Ronald Kersten. Na 2007: Rodney Kersten (www.rodneypography.com). Wilt u deze foto gebruiken? Neem dan contact op met de auteursrechthebbende, tel. 033-4615038, e-mail mail@rodneypography.com..

Ook andere kleinere lokale groepen hebben getracht een zetel te veroveren, zoals de Partij ter Bevordering van Betere Volkshuisvesting in 1973, "O, zo!" (een gemeentebelangen-partij onder leiding van Frans Ruhl)¹³³ in 1978 en de Nieuwe Partij (lijst Philippens) in 1986.

Vanaf 2002 zijn de lokale partijen echter een factor van betekenis geworden. In dat verband is vooral de opkomst van het populisme relevant, in Amersfoort onder meer vertegenwoordigd door het links-populisme van de Socialistische Partij: terwijl de PvdA en Groen Links zich vooral op de (deels goedverdienende) werkenden richtte, wist de SP zich vooral te profileren als actiep partij voor het 'moderne proletariaat' (uitkeringsgerechtigden, zorgafhankelijken). Ter rechterzijde ontstond een breed scala aan populistische partijen met als constante factor de Burgerpartij.

G 4601 Verkiezingsfolder van de SP (1978). De lokale afdeling van de SP werd al rond 1974 opgericht, maar wist pas in 2002 een raadszetel te veroveren. Al die jaren daarvoor bestookte de partij de gemeenteraad met misstanden, waar de 'zwakkeren in de samenleving' mee geconfronteerd werden.

Lange tijd beperkte de rol van een figuur als Hans van Weegen zich tot die van een politieke horzel dankzij ingezonden brieven in de krant. Tot de verkiezingen van 2002. Meeliftend op de media-hype rond Leefbaar Nederland en Lijst Pim Fortuyn deden ook Leefbaar Amersfoort, de Burger Partij Amersfoort, Hart voor Amersfoort en de Nieuwe Uitdaging een gooi naar een zetel. Alleen laatstgenoemde partij werd buiten de raad gehouden. In de raad lieten de drie partijen zich vooral kennen als 'nimby'-partij, dat wil zeggen dat zij onder het motto: "overal maar niet hier" de spreekbuis zijn van verontruste burgers die zich verzetten tegen stedelijke voorzieningen in hun achtertuin. Het realiseren van een fietspad in Kattenbroek, een vuilstort in Vathorst of een daklozenopvang in de binnenstad leidt dan tot eindeloze discussies. Hart voor Amersfoort en Leefbaar Amersfoort bleken geen blijvertjes; dat geldt (vooralsnog) wel voor de Burger Partij. Ondanks een komen-en-gaan van raadsleden en onderlinge ruzies (die regelmatig in de krant werden uitgevochten), heeft de partij een stevige basis in de stad verworven. Hoogtepunt waren de verkiezingen van 2010, waarbij de partij met zeven zetels de grootste van de stad werd. De partij kon de roem niet dragen: de wethouderspost moest al spoedig worden opgegeven, mede omdat Van Wegen de fractie niet bij elkaar kon houden. Liefst vijf van de zeven raadsleden stapten na veel gekrakeel uit de fractie.

¹³³ O, zo! wil luisteren naar de bevolking, in: *De Stad Amersfoort* 24-5-1978.

- STEMOPROEP -

Eén dezer dagen ontvangt u de oproep om te gaan stemmen voor de gemeenteraad.

EEN UNIEKE KANS.

Uniek, omdat u Den Haag kan laten weten dat u **als Amersfoorter** de baas wilt blijven in Amersfoort. Uniek ook, omdat u met uw stem kunt bepalen wat er **in Amersfoort** gaat gebeuren de komende 4 jaar: doormodderen of doorgrijpen.

Doormodderen met een College van Den Haag vazallen (PvdA, CDA, VVD, GL en CU) of doorgrijpen met de Burger Partij Amersfoort (BPA), de enige echt lokale partij die niks van doen heeft met Den Haag.

Geen baantjes jagen, geen "het moet van Wouter of Jan Peter". Geen linkse hobby's, geen rechts gewauwel. "Gewoon doen", zoals Amersfoorters gewend zijn.

Denkt u "Politiek? Voor mij niet!", realiseert u zich dan dat NIET stemmen een stem is voor Den Haag. Een stem voor doormodderen.

Bewaar deze kaart daarom samen met de Oproepkaart, **lekker opvallend**. Zodat u 3 maart **WEL** gaat stemmen.

GEWOON DOEN

D 4261 Geen linkse hobby's, geen rechts gewauwel. Gewoon doen.

Stemadvies van de Burger Partij Amersfoort t.g.v. de gemeenteraadsverkiezingen in 2010.

De neergang van de BPA maakte in 2014 ruimte voor twee nieuwe partijen: de Ouderen Politiek Actief (OPA) en Amersfoort 2014. OPA profileerde zich aanvankelijk als een ouderenpartij, maar heeft inmiddels de naam veranderd in 'Actief in Amersfoort'. Hiermee tracht men een breder pubiek voor zich te winnen. Amersfoort 2014 doet in sommige opzichten denken aan de lokale partij 'Jouw Amersfoort', die in 2006 weliswaar drie zetels won, maar al snel de samenwerking met de lokale afdeling van D66 zocht en daar anno 2009 in is opgegaan (voormalig JA-raadslid Pim van den Berg is inmiddels opgeklommen tot Gedeputeerde van de provincie Utrecht). Het programma van Amersfoort 2014 maakt een vrijzinnig-democratische indruk; volgens de website gaat het om "*eigentijdse politiek, waarin positief denken, kansen oppakken, verbinden, faciliteren, meedenken en meepraten (in een vroeg stadium) centraal staan.*" Een belangrijk item is bijvoorbeeld "*het huidige onbegrijpelijke en verharde politieke klimaat in het stadhuis te Amersfoort.*"¹³⁴ Waarmee duidelijk mag zijn, dat het verschijnsel 'lokale partijen' breder is dan het populisme. De roep om politieke vernieuwing die in de jaren zestig tot de oprichting van D'66 leidde is nog steeds actueel.

De verkiezingen voor de gemeenteraad worden dikwijls gezien als een opiniepeiling voor de landelijke politiek. Men gaat er vanuit dat de kiezer bij de gemeenteraadsverkiezingen zich lang niet altijd laat leiden door lokale kwesties, maar het zittende kabinet beoordeelt: doet 'Den Haag' het goed of niet? Zelfs het verschijnsel van de lokale partijen volgt de landelijke ontwikkelingen: de doorbraak van de Burger Partij Amersfoort en de andere lokale partijen in 2002 was een landelijk verschijnsel. De precieze vorm waarin de kritiek op het functioneren van de lokale democratie en de roep om vernieuwing wordt gegoten, is natuurlijk lokaal bepaald, hoewel politicologen ook hierin waarschijnlijk overal landelijke tendensen kunnen waarnemen.

Dat alles neemt niet weg, dat ook lokale onderwerpen grote invloed hadden op de lokale gemeenteraadsverkiezingen. Je zou zelfs kunnen zeggen dat de invloed van lokale onderwerpen in de

¹³⁴ <https://amersfoort2014.nl>

afgelopen decennia alleen maar groter is geworden. Voor 1970 was alleen in 1949 een lokaal onderwerp (het Kernplan) een belangrijk verkiezingsitem. Vanaf 1970 is het debat in de gemeentepolitiek heftiger geworden, de inzet groter (de toekomst van de stad) en ook de betrokkenheid van de burger buiten de raad is toegenomen (ondanks de dalende kiezersopkomst bij de verkiezingen). Voorbeelden hiervan zijn de discussies over de groeistad (de jaren rond 1980) en over het Centrumplan (rond 1990).

Gemeentebeleid

In de jaren '70 was het idee van de maakbaarheid van de samenleving stuk gelopen op de democratiseringsbeweging en het grenzen aan de groei-concept: burgers en bestuur hadden verschillende ideeën over de inrichting van de stad. De bewoners hadden minder bevlogen idealen dan het stadsbestuur, dat de stad grondig getransformeerd wilde. Het gemeentebestuur stelde daarom het binnenstadbeleid bij naar meer kleinschalige ontwikkelingen. Maar voor elders in de stad werd na 1975 het oude scenario van stal gehaald. Met het omarmen van het Groeistadconcept aanvaarde het gemeentebestuur opnieuw een grootschalige transformatie van de stad, tot een nieuwe impuls voor woningbouw en werkgelegenheid. Dit keer leidden de plannen tot minder heftige reacties; veel bewoners en bedrijven zagen de uitbreiding wel zitten, zolang de stad maar niet in zijn karakter werd aangetast. Dat is ook de reden dat de plannen voor 'Manhattan aan de Eem' (aanvankelijk) door de burgerij werden teruggefloten.

De groeistad

Op 18 augustus 1981 wees de regering Amersfoort aan tot groeistad. Het kreeg van het rijk de taak en de middelen om in twaalf jaar tijd ten minste 15.000 woningen te bouwen. Het besluit werd niet zonder slag of stoot genomen. Amersfoort-groeistad lokte eind jaren zeventig en begin jaren tachtig felle protesten uit. Voorop liepen de bewoners van Hoogland, verenigd in de Vereniging

tot Behoud van 't Hogeland, maar ook verschillende linkse groeperingen verzetten zich tegen de groeistad. Enerzijds stelden zij de woningnood aan de kaak, maar tegelijkertijd schrokken zij terug voor de consequentie daarvan: een bouwopgave van duizenden woningen ten noorden van Amersfoort. Het ging er soms heftig aan toe: in 1979 verwijderde de politie met grof geweld actievoerders uit de raadszaal, waarbij ook raadsleden en een wethoudersvrouw in het gedrang kwamen.¹³⁵

Fotonummer 08165 Hooglands protest tegen de groeistad-plannen tijdens het bezoek van Mr. A.A.M. van Agt, lijsttrekker van het CDA: "Amersfoort groeistad? VanAgt niet, morgen niet, nooit!" (1 mei 1981)

Vervaardiger: De Stad Amersfoort

Auteursrechten website www.bdu.nl, Rechthebbende: BDUmedia

Bijzonderheden auteursrechten Wilt u deze foto gebruiken? Neem dan contact op met de auteursrechthebbende, BDU: e-mail stad.amersfoort@bdu.nl / tel. 0342-494910.

Toch probeerde de gemeente de fouten van de jaren '70 te vermijden. Het groeistadbesluit werd voorafgegaan door een uitgebreid inspraakproces. Nadat het besluit genomen was, werden de

¹³⁵ Demonstranten met wapenstok uit gemeentehuis verwijderd, in: AC 26-9-1979

beleidskeuzes op allerlei manieren uitgelegd: in de pers, in folders, en in het najaar van 1982 werd er zelfs een tentoonstelling in het stadhuis georganiseerd over de groeistadplannen. Ruim 1000 burgers brachten er een bezoekje.¹³⁶ Bovendien werd er een inspraakverordening vastgesteld voor het stadsuitleggebied. In de verordening was de inspraak op verschillende niveaus geregeld. Voor het niveau van het stadsdeel en de wijk gold er een 'passieve inspraak' (=verschaffen van informatie en de mogelijkheid om schriftelijk te reageren), op buurtniveau was er ook overleg en verantwoording mogelijk ('creatieve inspraak').¹³⁷ Achteraf gezien verliep de inspraak niet altijd vlekkeloos, ondanks alle goede voornemens van de gemeente. De Universiteit van Amsterdam¹³⁸ deed onderzoek naar de afwikkeling van de plannen en uitte forse kritiek. De inspraakprocedures bleken veelal een formaliteit doordat de gemeente zich al had vastgelegd in afspraken met projectontwikkelaars. Dit gold vooral voor de plannen van het 'Centraal Stadsgebied', waarbij men op ambtelijk niveau beslissingen nam die de democratische organen (de inspraak of de gemeenteraad) niet of tegen zeer hoge kosten konden terugdraaien of bijstellen.

Manhattan aan de Eem

Het Centraal Stadsgebied betrof het gebied tussen het station en de oude binnenstad. Het stationsgebied was bij uitstek geschikt als kantorenlocatie, het Eemkwartier als uitgaanscentrum en de binnenstad als winkelgebied. Zo zagen wethouder Fons Asselbergs en vastgoedmakelaar Cees Kamerbeek het voor ogen. Hun visie stond aan de basis van het eerste schetsplan van de Kamer van Koophandel: *'Met het oog op het hart'* (1985).¹³⁹ De gemeente Amersfoort en enkele private partijen, verenigd in de Ontwikkelingsmaatschappij Centrumplan Amersfoort (OCA), werkten deze schets voor een 'Centrumplan' verder uit.¹⁴⁰ Daartoe kwamen OCA en de gemeente tot een 'publiek-private samenwerking' (pps), de eerste op het gebied van stedelijke ontwikkeling in Amersfoort, en een van de eerste in Nederland. *"Passend binnen de uitgangspunten van een terugtrekkende overheid en het werken op regiebasis"*¹⁴¹ nam de gemeente het publieke traject voor zijn rekening: het maken van bestemmingsplannen en het verstrekken van bouwvergunningen. De OCA daarentegen zou de locatie ontwikkelen. De samenwerking verliep echter moeizaam. Terwijl de gemeente volgens de afspraken geen wijzigingen in de plannen kon aanbrengen zonder toestemming van de OCA voelde de OCA zich niet belemmerd om de bouwopgaven fors op te hogen. In het Ontwikkelingsplan uit 1988 bedroeg het programma liefst 2300 woningen, 250.000 m² kantoren, 20.000 m² winkels, een lifestyle centrum van 40.000 m², een schouwburg en een concertzaal en nog veel meer.

De massaliteit het Centrumplan lokte protesten uit.¹⁴² *"Bewoners bang voor Amersfoorts Manhattan"* kopte de Stad Amersfoort op 4 november 1987. Het wantrouwen voor 'de macht van het grootkapitaal' mengde zich met een afschuw voor wolkenkrabbers die het historisch centrum van Amersfoort in het niet zou doen verzinken. Het ongenoegen kwam tot ontlading bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1990, die geheel in het teken van het Centrumplan stonden. De collegepartijen kregen een draai om hun oren. Zij verloren elf van hun 31 zetels: het CDA ging van twaalf naar negen zetels, de VVD van zeven naar vijf, maar vooral de PvdA werd afgerekend voor zijn bijdrage. Het centrumplan was al het derde controversiële plan van wethouder Asselbergs (wethouder van 1978-1993), die al in 1980 (vanwege zijn plannen om de binnenstad autovrij te maken) en in 1987 (met zijn plannen voor Kattenbroek) op veel tegenstand was gestuit. Zijn partij verloor de helft van zijn raadsleden en ging van twaalf naar zes zetels. *"De PvdA is klein links geworden en klein links is nu groot links,"* zo merkte een GPV-raadslid op. GroenLinks was immers, samen met D66, de grote winnaar van de verkiezingen. D66 ging van twee naar acht zetels, GroenLinks van twee naar zes. Beide partijen

¹³⁶ Maarschalkerweerd, nota, p. 28-29

¹³⁷ Maarschalkerweerd, nota, p. 29.

¹³⁸ Het betrof verslagen van doctoraalwerkgroepen met een tamelijk studentikoze inslag.

¹³⁹ Bouwmeester, *Stad in de steigers*, p. 19-20

¹⁴⁰ Bouwmeester, *Stad in de steigers*, p. 22-24

¹⁴¹ Zie Raadsvoorstel B96/0553, p. 3

¹⁴² Bouwmeester, *Stad in de steigers*, p. 28-32

hadden zich verre van de plannen gehouden en werden hiervoor beloond: voor het eerst traden Groen Links en D66 toe tot het college van Burgemeester en Wethouders. Zij eisten harde afspraken over heikele kwesties als de bouwhoogte en de sociale veiligheid. “Onaanvaardbaar” was het oordeel van B en W, waarna D66 zijn wethouder Bruring dwong tot aftreden. Kort daarna trad ook GroenLinks-wethouder Van der Vlies af.¹⁴³ Zo keerde na een jaar politiek tumult het oude college terug met wethouders van PvdA, CDA en VVD.

Het rumoer rond ‘Manhattan aan de Eem’ is in veel opzichten een breukpunt. De gemeente heeft sindsdien afgezien van grootscheepse plannen in het bestaande stedelijk gebied. Na 1990 zijn er nog verschillende ambitieuze plannen gepresenteerd, maar hierbij ging het vooral om nieuwbouwprojecten aan de rand van de stad: Nieuwland, Vathorst, etc. De sanering van oude binnenstadsterreinen (zoals het terrein van het voormalige Elizabethziekenhuis) zorgde nog steeds voor soms heftige discussies, maar leidden niet meer tot afstraffingen in het stemhokje. De schaal van de nieuwe projecten voorkwam een stedelijk gedragen reactie. Bovendien heeft de Amersfoortse ‘buitenparlementaire oppositie’ zich verenigd in de SGLA, de Samenwerkende Groeperingen Leefbaarheid Amersfoort, en heeft deze spreekbuis van bezorgde burgers een vaste plaats gekregen in de gemeentelijke planvorming. Al in een vroeg stadium worden zij betrokken bij projecten: zowel die op uitbreidingslocaties, als die in het kader van stedelijke vernieuwing.

¹⁴³ Bouwmeester, *Stad in de steigers*, p. 38-40